

VIASSA

COMMUNICATIE '82

HOUD NR. 6, JAARGANG 10, 1982

**scheid van Dr. M. Schneider als docent in de Geschiedenis van de Pers, Propaganda en
denkbare Mening aan de Universiteit van Amsterdam**

ag. 235
H.J. Scheffer
dagbladondernemer in de negentiende eeuw

ag. 243
J.C.H. Blom
denkbare mening in vele gedaanten
kele voorbeelden uit de geschiedenis van Nederland in de 19e en 20e eeuw

ag. 250
K. Renckstorf
as Informationsangebot der Medien und die Informationserwartungen der Menschen
ur Diskussion eines problematischen Verhältnisses

ag. 261
r. G. Muskens
ritiek van de massacultuur en inhoudsanalyse
en methodologische beschouwing

ag. 277
oekbesprekingen

ag. 283
houd tiende jaargang 1982

MASSA

COMMUNICATIE '82

uitgegeven door de

STICHTING ONDERZOEK MASSACOMMUNICATIE (SOM)

BIBLIOTHEEK I.E.S.P.
FAC. SOCIALE WET.
Van Evenstr. 2 B
3000 LEUVEN

Onder redactie van:

drs. W.J.M. Asselbergs, prof. dr. E. de Bens, prof. dr. J.J. van Cuilenburg,
prof. dr. G. Fauconnier, drs. P.M. Hendriksen *, prof. dr. J.H.J. van den Heuvel *,
drs. H.J. Smets, prof. dr. J.G. Stappers *, drs. J. Wieten, drs. C.M.J. van Woerkum

* leden kernredactie

Sekretariaat:

C.F.A. Crone

Postbus 258, 6500 AG Nijmegen, tel. 080-512372

Auteurs die kopij willen toezenden wordt verzocht vooraf contact met het sekretariaat op te nemen.

Administratie en druk:

Drukkerij-Uitgeverij H. Gianotten bv

Bredaseweg 61 5038 NA Tilburg, tel. 013-425050, giro 1085553

Opgave van nieuwe abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te richten aan dit adres.

Abonnementen:

gewoon abonnement : f 62,50
buitenland : f 82,50
studentenabonnement : f 42,50
los nummer : f 12,50
dubbelnummer : f 25,00

Advertenties:

prijzen: 1/1 pag.: f 300,—; 1/2 pag. f 165,—; drukspiegel 12,9 x 19 cm
korting bij herhaalde plaatsing

AFSCHEID DR. MAARTEN SCHNEIDER

Op 26 november 1982 heeft Maarten Schneider afscheid genomen als docent in de Geschiedenis van de pers, propaganda en openbare mening aan de Universiteit van Amsterdam. Hij deed dat met een voordracht over "Een ontwerp pers- en propagandabeleid in de onderwereld".

Als pershistoricus verwierf Schneider wellicht vooral bekendheid door zijn boek over "De Nederlandse krant", waarvan in 1979 een vierde, in samenwerking met zijn opvolger aan de Universiteit van Amsterdam dr. J.M.H.J. Hemels herziene, druk verscheen. Minder bekend is waarschijnlijk dat Schneider al in 1939, naar een idee van Lievegoed en in opdracht van de Nederlandse dagbladuitgevers, een plan ontwierp voor "Een Nederlands Instituut voor de Studie van het Dagbladwezen". In de naoorlogse jaren zou dat plan worden gerealiseerd.

Na "dagbladwezen" te hebben gedoceerd aan de Rijksuniversiteit te Leiden en na een kortstondig ordinariaat in de perswetenschap aan de Universiteit van Djakarta werd Schneider in 1959 benoemd aan de Universiteit van Amsterdam tot privaat-docent (later omgezet in een onderwijsopdracht) in de Geschiedenis van de pers, propaganda en openbare mening.

De vakgroep Massacommunicatie aan de Universiteit van Amsterdam belegde uit waardering voor de bijdragen van Schneider aan het onderwijs op het gebied van de massacommunicatie een symposium gewijd aan "Enkele historische aspecten van de pers, propaganda en openbare mening". De tijdens dit symposium door dr. H.J. Scheffer en dr. J.C.H. Blom gehouden voordrachten zijn opgenomen in dit nummer van MASSACOMMUNICATIE.

Redactie

Degene die zich bezig houdt met de beoefening van de persgeschiedenis kan zich er niet toe bepalen de inhoud van periodieken te bestuderen, maar dient in het onderzoek ook te betrekken de ondernemingen welke die periodieken voortbrachten. Om de inhoud van bijvoorbeeld een dagblad naar waarde te kunnen schatten zal men moeten weten wie de mensen waren die de krant vervaardigden, met welk oogmerk zij dat deden, of zij misschien politieke beginselen wilden uitdragen en tot welke lezerskring zij zich richtten. Men zal er van op de hoogte moeten wezen of de redactie vrij was te schrijven wat zij wilde, of dat de eigenaar van de krant zich met het werk van de redactie inliet. Ook zal men, om een juist inzicht te kunnen krijgen, iets moeten weten van de concurrerende bladen, dus van wat zich afspeelde op de markt waarop het product werd afgezet.

Ik zeg dit niet voor het eerst en acht me daarom van de plicht ontslagen mijn beweringen hier nader uit te werken. Ik wil echter nog wel opmerken dat bij het pershistorisch onderzoek de balans ook weer niet naar de andere kant behoort door te slaan, met als gevolg dat de inhoud van de krant in het gedrang komt.¹⁾ In mijn inleiding van deze ochtend zal de inhoud van de krant slechts terloops ter sprake komen, hoewel men zal merken dat ik het leggeronderzoek niet heb veronachtzaamd.

Over de mensen die de kranten vervaardigden weten we vanaf ongeveer 1869, het jaar waarin het dagbladzegel werd afgeschafte tamelijk veel. Van de journalisten zijn de salarissen en werktijden bekend, we kennen de maatschappelijke geleidingen waaruit zij gerecrueteerd werden en kunnen de plaats aanduiden die zij in de samenleving in-

namen. Ook over de typografen, het administratieve personeel en de krantenbezorgers, bijvoorbeeld over hun werkzaamheden, lonen en organisaties, zijn we geïnformeerd.²⁾ Echter over de uitgevers van de negentiende-eeuwse kranten zijn we slecht ingelicht, wat vreemd is. Met mijn causerie zou ik een poging willen wagen deze leemte op te vullen en baseer me daarbij voornamelijk op gegevens die ik in de loop van de jaren bij verschillende onderzoeken heb verzameld.³⁾

In de negentiende eeuw zijn veel plaatselijke en streekkranten ontstaan, doordat de eigenaar van een drukkerij zetdrukkapaciteit over had en er brood in zag met een advertentieblad of een nieuwsblad te beginnen. Vooral in de laatste drie decennia van de eeuw speelde het winstmotief bij het oprichten van dagbladen een belangrijke rol; het in 1870 gestichte Het Nieuws van den Dag, dat onmiddellijk een succes was, vormde voor veel uitgevers het lichtend voorbeeld. De eigenaar van de krant was gewoonlijk directeur van de onderneming die de krant uitgaf; bij de kleine bladen voerde hij meestal ook de hoofdredactie, zij het niet altijd openlijk. Ontevredenheid over de bestaande kranten kon eveneens aanleiding zijn tot het oprichten van een nieuw dagblad. Het ontstaan van Het Vaderland (1869), De Amsterdammer (1883), Het Volksdagblad (1895) en Het Volk (1900), om van dit type dagbladen er een paar te noemen, kan aldus worden verklaard. Het Vaderland werd gesticht, omdat de liberalen in Den Haag genoeg hadden van het conservatieve Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage en er in Den Haag geen liberale krant was, De Amsterdammer ontstond omdat de progressief-liberalen in Amsterdam ontevreden waren over het Algemeen Han-

* Letterlijke tekst zoals uitgesproken door de heer Scheffer op 26 november 1982.

delsblad en een eigen spreekbuis wilden, Het Volksdagblad vanwege de tegenkanting van een deel van de arbeidende klasse in de hoofdstad tegen De Echo, het Nieuwsblad voor Nederland en De Courant (en ook omdat men een aantal typografen, die door de eigenaar van De Echo waren ontslagen, aan werk wilde helpen) en Het Volk zag het licht omdat Het Volksdagblad niet de kant van de SDAP wilde kiezen. Het initiatief bij het stichten van deze kranten ging over het algemeen van anderen uit en niet van de man die de ondernemersfunctie zou vervullen.

Het lijkt me, ter vermindering van misverstand, nodig dat ik uitleg wat er onder ondernemersfunctie wordt verstaan. In navolging van Lambers⁴) meen ik dat de industriële ondernemer tot taak heeft de produktiemiddelen zo doelmatig mogelijk te combineren. Hij brengt arbeid en kapitaal tezamen en met deze combinatie produceert hij goederen. Deze goederen probeert hij op een markt af te zetten en aldus tracht hij een inkomen te verwerven. Om de continuïteit van de onderneming te verzekeren moet hij ervoor zorgen dat de kosten en opbrengsten op langere termijn tenminste aan elkaar gelijk zijn.

Bij de negentiende-eeuwse kranten werd de ondernemersfunctie in de meerderheid van de gevallen uitgeoefend door de eigenaar namelijk in zijn hoedanigheid van directeur van het dagbladbedrijf en van uitgever van de krant. De directeur/uitgever nu kwam uit een burgerlijk niet-intellectueel milieu. Hij had vaak de middelbare school bezocht en zijn vakkennis had hij opgedaan in de praktijk, namelijk door te gaan werken in de drukkerij en uitgeverij van zijn vader of van diens collega's; hij had daar alle afdelingen doorlopen en dus ook een tijdlang aan de zetbok gestaan en op de administratie gewerkt. Technisch was hij op de hoogte, maar van wat we thans de bedrijfsseconomische kant noemen had hij geen kaas gegeten.

In het in 1885 verschenen boek 'De courant; samenstelling en beheer van

grote en kleine nieuwsbladen, naar in- en uitheemse bronnen bewerkt', besteedt de schrijver, R. van der Meulen, 9 van de in totaal 354 bladzijden aan het administratieve beheer van de krant, waartoe hij alles rekent wat niet valt onder de redactie, de zetzerij, de drukkerij en de expeditie. Tot de door Van der Meulen geraadpleegde personen behoorden de bekende Leidse uitgever A.W. Sijthoff en diens Amsterdamse collega G.L. Funke, directeur en medeëigenaar van het al genoemde Het Nieuws van den Dag en we kunnen gevoelig aannemen dat Van der Meulen boek de stand van zaken in het Nederlandse dagbladwezen in de jaren tachtig van de vorige eeuw vrij goed weergeeft. Zijn interessante opmerking betreft de risico's die de dagbladondernemer loopt; hij schrijft typerend en terecht:⁵ 'Men zal niet gemakkelijk een vak kunnen aanwijzen, waarbij een juiste blik op de toekomst zoo moeilijk is als bij een courantenonderneming' en hij geeft dan een opsomming van de onzekerheden waarmee de dagbladondernemer te maken heeft. Volledig is het betoog van Van der Meulen echter niet; hij constateert bijvoorbeeld dat het berekenen van de kosten een moeilijke zaak is, maar zwijgt in alle talen over de wijze waarop de prijscalculatie in de praktijk geschiedde, hoewel Sijthoff en Funke hem daarover hadden kunnen inlichten.

Voor het vaststellen van de aan zijn klanten in rekening te brengen prijs handteerde de drukker/uitgever enkele vuistregels, die hem tijdens zijn opleiding waren bijgebracht. Bij het berekenen van de prijs voor het drukken van een periodiek en van andere loonopdrachten vermenigvuldigde hij het aan de opdracht bestede loon met twee om zo zijn papieruitgaven en algemene kosten te dekken. Aldus handelde tenminste in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw de zoon van A.W. Sijthoff, Cornelis Sijthoff, eigenaar en directeur-hoofredacteur van het Rotterdamsch Nieuwsblad. Hij had dat van zijn vader geleerd. Een andere methode om de

prijs van een in opdracht te vervaardigen krant te berekenen was het hantieren van de zogeheten kiloprijs, dat wil zeggen men vermenigvuldigde het gewicht van de af te leveren kranten met een bepaald bedrag. Het vaststellen van de vermenigvuldigingsfactor was, evenals bij het systeem van de Sijthoffs, natte vingerwerk. In de jaren veertig van deze eeuw werd het stelsel van de kiloprijs nog toegepast.⁶⁾

Interessant is hoe de verkoopprijs van de krant tot stand kwam. Het is u bekend, neem ik aan, dat de dagbladonderneming in economische zin twee produkten voortbrengt: het redactionele deel en het advertentiedeel. Het redactionele gedeelte wordt geheel door de onderneming gemaakt, door de redactie en het technisch personeel en met behulp van allerlei apparatuur. Van het advertentiedeel alleen de tekst van de mededelingen welke de adverteerders opgeven; als de adverteerder een matrijs van zijn boodschap levert behoeft de dagbladonderneming haar alleen maar af te drukken. Met het opnemen van advertenties verkoopt de dagbladonderneming in feite plaatsruimte ten behoeve van de mededelingen van derden. De abonnee krijgt de twee produkten tezamen en betaalt één prijs. Die prijs is erg laag, veelal niet meer dan de waarde van het onbedrukte papier. Dit is mogelijk omdat een belangrijk deel van de produktiekosten worden goedge maakt door de advertentieopbrengsten. De beantwoording van de vraag welk deel van de kosten aan het ene produkt en welk deel aan het andere produkt toegerekend moet worden, wordt nog hedentendage als een moeilijk probleem ervaren.⁷⁾ Maar in de negentiende eeuw lag de dagbladondernemer hiervan niet wakker. Ten eerste niet omdat hij alleen uitgaven als kosten kende en ten tweede niet, omdat de ervaring hem had geleerd wat hij moest doen om een sluitende exploitatie te verkrijgen. De uitgaven voor papier, het zetten en drukken, de expeditie en de incasso, alsmede de rente op het geleende kapitaal, dienden te worden bestreden uit de inkomsten uit de abonnementen; de

rest van de uitgaven, dat waren de salarissen van de directie, de hoofdredactie, de redactie en de administratie, de honoraria van de correspondenten en de andere medewerkers van de redactie, alsmede de uitgaven voor gas en verlichting en eventueel huur, behoorden uit de advertentiegelden te komen. Zo deed men het in de jaren negentig bij De Telegraaf en naar ik aanneem op analoge wijze bij Het Nieuws van den Dag en de andere kranten. Men zal hebben opgemerkt dat in deze opsomming de afschrijvingen ontbreken. De verklaring is deze: afschrijven was toen een louter boekhoudkundige kwestie en speelde geen rol bij het bepalen van de kostprijs; als er op de exploitatie werd verdiend reserveerde men voor vervanging van de machines, meestal 10%; op de gebouwen werd op deze wijze 2% afgeschreven.

Over de voorwaarden waaraan een krant moet voldoen wil zij voldoende lezers en adverteerders trekken zou veel te zeggen zijn. Ik volsta met te constateren dat het succes van een krant niet alleen afhangt van de wijze waarop de redactie haar taak vervult, maar ook en niet in de laatste plaats van de moeite die de uitgever zich getroost om de krant aan de man te brengen en van de bekwaamheid waarmee hij zijn onderneming leidt. Aan de hand van drie voorbeelden zal ik trachten aan te tonen hoe inventief sommige dagbladuitgevers in de vorige eeuw waren, oftewel hoe goed men de ontwikkeling in het buitenland volgde. Ik wil iets zeggen over het *Kopblad*, de *kleine advertentie* en het *weekabonnement*.

In het dagbladbedrijf wordt elke dag een nieuw produkt gemaakt, dat zo snel mogelijk afgezet moet worden. Dit betekent, dat er nagenoeg geen voorraad wordt gevormd en dat de distributie kostbaar is. Actueel als de krant moet zijn dient zij ook in zeer korte tijd te worden geproduceerd. Vooral de drukcapaciteit is groot, maar de persen draaien slechts gedurende een korte periode op volle capaciteit. Het gevolg is dat men, om te voorkomen dat de ma-

chines een deel van de dag stilstaan en het personeel niets om handen heeft, probeert ook andere produkten te maken. Parallellisatie dus. Ik vertelde, dat er nogal wat drukkers waren die, omdat zij productiecapaciteit over hadden, een advertentie- of nieuwsblad uitgaven. Omgekeerd probeerden zij die met de uitgave van een krant waren begonnen opdrachten voor andere periodieken of voor handelsdrukkerij te krijgen. Ook kon men besluiten om nog een krant uit te geven en wel door een nieuw blad op te richten of een bestaande krant over te nemen. Dit blad mocht de krant die men al uitgaf niet bedreigen en diende zich dus tot andere afnemers te richten, bijvoorbeeld tot mensen die in een andere plaats of streek woonden, of tot een andere inkomensgroep behoorden. Om de aanmaakkosten van het nieuwe of overgenomen blad laag te houden probeerde de uitgever de krant zoveel mogelijk te vullen met kopij uit het eerste blad. Dit type krant duidt men aan met de term *kopblad*.

Het kopblad – in Nederland, zo leren de legers, geïntroduceerd in de jaren tachtig van de vorige eeuw – bood nog andere voordelen. Ik vertelde, dat een groot deel van de produktiekosten van de krant gedekt worden uit de advertentieopbrengsten. Vooral daarom is de dagbladondernemer er alles aan gelegen om de oplage van zijn krant zo groot mogelijk te doen zijn; hij kan de adverteerders er dan op wijzen dat zij zichzelf benadelen als zij niet bij hem adverteren. Die grotere oplage kan hij ook bereiken door middel van een of meer kopbladen; de adverteerders krijgen in dat geval te horen dat hun annonces zonder extra kosten of tegen een kleine vergoeding ook worden geplaatst in blad B, dat in zoveel duizend gezinnen wordt gelezen.

En tenslotte het kopblad als strijdmiddel tegen concurrenten. Ik geef als voorbeeld het optreden van H.M.C. Holdert met De Courant in Amsterdam. Weliswaar speelde een en ander zich af in het begin van deze eeuw, maar dat tast mijn betoog niet aan: de moderne dagblad-

ondernemer ontstond pas vele decennia later.7) Holdert werd in 1902 eigenaar van De Telegraaf en van haar kopblad De Courant. Doordat het laatste blad, een volksblad, met geringe kosten werd gemaakt – het blad had geen eigen redactie – kon Holdert een lage abonnementsprijs vragen; desnoods kon hij genoegen nemen met een prijs die alleen maar de directe kosten dekte en daarmee was Holdert 20 à 25% goedkoper dan zijn concurrenten. Voor velen was een dagblad luxe en de kans om een paar cent per week op de krant te besparen liet men niet gauw lopen. De Courant verkreeg veel abonnees en Holdert wist de uitgevers van enkele andere Amsterdamse bladen, die het tegen De Courant niet konden volhouden, te bewegen hun bladen aan hem over te doen. Zo kocht hij Het Ochtendblad, het Amsterdamsch Nieuwsblad, De Echo en het Nieuwsblad voor Nederland. Al deze bladen werden opgeheven en de meeste abonnees gingen over op De Courant. Met de verdiensten op De Courant kon Holdert bovendien de exploitatie van De Telegraaf, die zich tot een andere en kleinere lezerskring richtte, sluitend maken. De Courant werd namelijk door De Telegraaf zet- en drukloon in rekening gebracht en al naar gelang de bedrijfsuitkomsten van De Telegraaf dat vereisten werd de rekening, die De Courant werd gepresenteerd, verhoogd of verlaagd. Dit wil dus zeggen dat De Telegraaf zich redactioneel veel kon veroorloven, meer dan wanneer er geen kopblad De Courant was geweest. In 1923 nam Holdert voor veel geld Het Nieuws van den Dag over en liet het opgaan in De Courant. Vanwege het prestige voegde hij aan De Courant de naam van de overgenomen krant toe. Dit is de krant die het Het Parool in de afgelopen decennia door prijsonderbieding zo moeilijk heeft gemaakt en er mede oorzaak van was dat het laatste blad zich gedwongen zag zijn redactionele formulere ingrijpend te wijzigen, een operatie waaraan het blijkens de inhoud van Het Parool thans opnieuw bezig is.

Tot zover het kopblad. Nu de *kleine advertentie* en het *weekabonnement*. De kleine advertentie, in de jaren tachtig van de negentiende eeuw in de Nederlandse kranten verschenen, was niet alleen kleiner maar ook goedkoper dan de bestaande typen advertenties. Met de kleine advertenties, dus met prijs- en produktdifferentiatie, verwierf de dagbladondernemer zich een geheel nieuwe clientèle. Soms sloeg dit soort advertenties niet aan, of heel langzaam, zoals in plaatsen waar men het onwelvoegelijk vond goedkoop te adverteren. De kleine advertentie leverde een bijzonderstig voordeel op. Door het schoksgewijze binnenkomen van de gelden uit abonnementen en uit advertenties — de laatste omdat er met de advertentiebu-reaux vaak maar eenmaal per maand werd afgerekend — vertoonde de liquiditeitscurve van de dagbladonderneming een grillig verloop; anders gezegd: sommige ondernemingen kampen periodiek met liquiditeitsmoeilijkheden. Het handelsdrukkerwerk en de kleine advertentie zorgden ervoor dat de liquiditeitscurve werd afgevlakt; de kleine advertentie omdat deze bij de aanbieding contant voldaan moest worden. De introductie van het *weekabonnement* in de jaren negentig verhoogde de liquiditeit van de dagbladonderneming in niet geringe mate, maar vanwege de administratieve rompslomp — het abonnementsgeld werd meestal geïnd door de krantenbezorgers en dezen moesten daartoe de zogenaamde lopersboekjes nauwgezet bijhouden — ging maar een deel van de dagbladondernemingen op het weekabonnement over en dan nog alleen als men er zeker van was de abonnee daarmee te gerieven.

Het krantebedrijf was in die tijd nog zo klein dat de dagbladondernemer alle personeelsleden kende en hen ook zelf aannam, inclusief de zetterij-jongens en de jongste bediende op de administratie. Zijn wil was wet en hij ontsloeg naar believen. Dat wil niet zeggen dat hij geen hart had voor zijn mensen; vooral de oude getrouwen in het bedrijf stonden in zijn aanzien. Gaven in natura bij ziekte of ongeval en ten tijde van de

feestdagen kwamen veel voor, maar bij ziekte of ongeval werd het loon maar zelden doorbetaald. Daarvoor was het ziekenfonds, dat verplicht was als de onderneming een eigen fonds had.⁸⁾ De gezelligheidsverenigingen van de typografen werden gesteund, maar het lidmaatschap van een vakvereniging leidde veelal tot ontslag, ook nog in de jaren negentig. Cornelis Sijthoff betaalde zijn typografen iets meer dan zijn collega's omdat zij geen lid waren van de Algemene Nederlandsche Typografenbond.

De uitgever had in zijn bedrijf meestal drie assistenten: de hoofdredacteur, de meesterknecht en de boekhouder. De hoofdredacteur, vaak alleen maar met redacteur of chefredacteur aangeduid en zelden in de kop van de krant genoemd, was verantwoordelijk voor de redactionele pagina's, de meesterknecht leidde het technisch bedrijf en de boekhouder voerde de loonadministratie, lette erop dat de schulden werden betaald en de vorderingen geïnd, berekende op het eind van het jaar of er winst was gemaakt en hoeveel, en hij was meestal ook hoofd van de advertentieafdeling. Geen enkele beslissing van enige importantie werd genomen zonder dat de uitgever zijn fiat had gegeven. Bij sommige grotere kranten trad de hoofdredacteur op zijn terrein autonoom op, maar er was in de negentiende eeuw naar mijn indruk geen Nederlandse krant waarbij de hoofdredacteur het zich kon veroorloven bij voortdurende berichten en commentaren op te nemen die de eigenaar van de krant onwelgevallig waren.

In perioden van voortdurende slechte exploitatieuitkomsten werd er niet gearzeld om te proberen de inkomsten en uitgaven met elkaar in evenwicht te brengen door middel van verlaging van de lonen en salarissen. Er is mij één krantebedrijf bekend waar de directeur/uitgever van salaris afzag zolang de exploitatie niet sluitend was, maar ik denk dat dit een uitzondering was. Werd er wel winst gemaakt dan schoot er voor het personeel niet gauw wat extra's over. Niet omdat men het de mensen

niet gunde, maar omdat de uitbreiding van het bedrijf en de vervanging van machines uit eigen middelen werden betaald, door middel van interne financiering dus. Had men geen kapitaal genoeg dan leende men bij familie of vrienden. De naamloze vennootschap kwam in het Nederlandse dagbladwezen voor – in 1884 waren er een kleine vijftien kranten in een nv ondergebracht, in 1900 plusminus dertig ⁹⁾ – maar het waren alle besloten vennootschappen. Pas in 1948 meldde het eerste krantebedrijf, de Nieuwe Rotterdamse Courant, zich aan voor notering op de Amsterdamse beurs.¹⁰⁾

In hoeverre stemt het beeld dat ik van de ondernemer in het dagbladbedrijf heb gegeven overeen met dat van de ondernemers in andere bedrijfstakken; anders geformuleerd: als men naar het Nederlandse bedrijfsleven in zijn totaliteit kijkt, deed de dagbladondernemer het dan anders, beter of slechter, dan zijn collega's? Naar mijn indruk week hij met zijn opvattingen en in zijn doen en laten weinig af van die van de ondernemers in andere bedrijfstakken. U merkt dat ik mij voorzichtig uitdruk; de literatuur over het ondernemerschap in Nederland is namelijk niet overvloedig. Maar gelukkig kon ik mijn indrukken toetsen aan de kennis van enkele bedrijfs-historici. Uit mijn causerie licht ik nu enkele aspecten en vergelijk die waar mogelijk en globaal met de situatie in andere bedrijfstakken.

De dagbladondernemer was dus veelal eigenaar van de krant en het familiebedrijf vierde hoogtij. Deze verschijnselen waren allerminst uniek. Uit de geschriften van Van Heek en Van den Eerenbeemt ¹¹⁾ weten we dat het familiebedrijf onder meer in Twente en Brabant overheersend was en dat de eigendom van het productieapparaat en de leiding van de onderneming meestal in één hand waren; Van den Eerenbeemt weet in Noord-Brabant maar een uitzondering te noemen, de beetwortelindustrie. Beide auteurs stellen dat de naamloze vennootschap weinig voorkwam; in het dagbladwezen was men minder tegen

deze juridische constructie gekant, maar, zoals verteld, alle nv's waren besloten. De interne financiering. Inherent aan het familiebedrijf is het streven zelf te voorzien in de kapitaalbehoefte; ook Van Heek en Van den Eerenbeemt wijzen hierop. Anderen ¹²⁾ hebben geattendeerd op een verschijnsel dat hiermee samenhangt: het laten prevaleren van de eis tot continuïteit van de onderneming boven die der winstmaximalisatie, of in gewoon Nederlands: de neiging van de ondernemer/eigenaar om zichzelf slechts een bescheiden winst uit te keren en veel te reserveren voor vernieuwing en uitbreiding.

Lambers is van mening dat tot aan de eerste wereldoorlog de industriële ondernemer voor alles koopman was.¹³⁾ Indien hij daarmee bedoelt te zeggen dat de ondernemer weinig belangstelling had voor het administratieve beheer dan deel ik zijn opvatting.

Maar als Lambers de mening is toegedaan dat de ondernemer naar verhouding weinig interesse had voor de productie en voor de technische kant van het ondernemerschap, dan ben ik het niet met hem eens, althans niet wat betreft de dagbladondernemingen en ik betwijfel of zijn stelling ook opgaat voor bijvoorbeeld de gloeilampenfabricage. Ten aanzien van het krantebedrijf heb ik verteld hoe de uitgever zijn vak leerde, namelijk door in het bedrijf van zijn vader of diens collega's te gaan werken. De gefortuneerde uitgever liet zijn zoon en vermoedelijke opvolger ook vaak een buitenlandse reis maken; men vondtairde dan in een bekende drukkerij en bezocht de grotere dagbladen en de fabrieken van drukpersen. In technisch opzicht liep de Nederlandse dagbladers in vergelijking met de kranten in het buitenland niet achter. Dat men hier te lande met het introduceren van de rotatiepers later was dan bijvoorbeeld in Duitsland had te maken met het feit dat de rotatiepers pas lonend is bij een bepaalde, relatief grote, oplage van de krant. De Nederlandse kranteuitgever werkte met zijn snelpersen goedkoper dan met de rotatiepers. De laatste was echter veel sneller en dat dwong de uit-

gever na verloop van tijd toch een rotatiepers te kopen; hij begon veelal met een tweedehands exemplaar. De zetmachine deed in de jaren negentig haar intrede in Nederland, wat niet veel later was dan elders in Europa. Dit was de zogenaamde Monoline, een type dat niet voldeed. De Linotype, die beter was, kwam wat later. Binger in Amsterdam was de eerste op het Europese vasteland die een Linotype in zijn drukkerij opstelde; dat was in 1894.¹⁴⁾

Over de verhoudingen binnen de onderneming heb ik het volgende te zeggen. De patriarchale instelling die de dagbladuitgever kenmerkte en diens afkeer van vakverenigingen kwamen ook elders voor. Evenals de fabrikanten organiseerden de drukkerspatroons en kranteuitgevers zich na hun arbeiders;¹⁵⁾ dat gebeurde even na de typografenstaking van 1894. De hiërarchie in het krantebedrijf was gelijk aan die in de rest van het Nederlandse bedrijfsleven; behalve in een enkele bedrijfstak was er nog geen grootbedrijf en de eigenaar kende al zijn mensen. Hij had in alles het eerste en het laatste woord en hij ontsloeg als hem dat dienstig leek. Ook in de andere bedrijfstakken was een boekhouder aanwezig, de meesterknecht heette daar vaak baas en in plaats van de redactiechef had men er een chef-tekenaar of een eerste verkoper.¹⁶⁾

Heerding heeft in zijn voortreffelijke studie over het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie aangehouden¹⁷⁾ dat men in die branche al op het eind van de jaren tachtig en in de jaren negentig de kostprijs van de gloeilamp berekende. Vanzelfsprekend was het allemaal nog niet erg verfijnd, maar ook indirecte kosten werden opgevoerd en eveneens, en dat is belangwekkend, afschrijvingen. Daaraan was men in het dagbladbedrijf nog bij lange na niet toe. Men liep in dit opzicht dus achter, zo is men geneigd te concluderen. Ik vraag me echter af of die gevolgtrekking wel juist is; zij zou verantwoord zijn als aangetoond kon worden dat men elders in de Nederlandse industrie even voorlijk is geweest als in de gloeilampenin-

dustrie. Dat moet worden betwijfeld en ik word in mijn mening gesterkt door Brands, die heeft verklaard, dat pas in het begin van deze eeuw de fabrieksboekhouding is ontstaan, dat wil zeggen dat toen de traditionele koopmansboekhouding werd aangevuld met de kostprijsberekening.¹⁸⁾ Uit zijn betoog is af te leiden, en dat blijkt ook uit diverse bijdragen in de 1959 verschenen bundel 'Ondernemend Nederland',¹⁹⁾ dat het Nederlandse bedrijfsleven niet stond te popelen om nieuwe niet-technische inzichten te aanvaarden en de daaruit voortvloeiende administratieve technieken in te voeren. Het dagbladwezen vormde hierop geen uitzondering, maar kennelijk wel de gloeilampenindustrie en mogelijk ook andere industrieën.²⁰⁾

Dat de dagbladondernemer, hoewel hij geen kostprijs opstelde,²¹⁾ wel kon rekenen, wordt bewezen door de wijze waarop hij de Linotype liet bedienen. In diverse bedrijven plaatste men vrouwelijke arbeidskrachten achter de zetmachines; dat personeel verdiende de helft van wat aan de volwaardige mannelijke zettters moest worden betaald.

Tenslotte nog twee opmerkingen. Er zijn in de negentiende eeuw talloze kranten gesticht waarvan het merendeel het slechts een paar jaar heeft kunnen volhouden. De verklaring voor dit verschijnsel is dat de dagbladondernemers hun kapitaalbehoeften onderschatten en elk inzicht in het functioneren van de dagbladmarkt misten, met als gevolg dat men ongefundeerde toekomstverwachtingen koesterde. Verdiept men zich in de jaarboeken van Van Nierop en Baak met hun minutieuze opgaven over het oprichten en verdwijnen van de naamloze vennootschappen,²²⁾ dan is men geneigd te concluderen, dat vrijwel het hele Nederlandse bedrijfsleven met deze euvelen behept is geweest.

Joh. de Vries heeft erop gewezen, en dat is mijn tweede slotopmerking, dat het maatschappelijk aanzien van de industriële ondernemer in Nederland gering was.²³⁾ Op de reden hiervan ga ik niet in en stel alleen vast dat de uit-

spraak van De Vries ook geldt voor het dagbladbedrijf. In 1895 legde Cornelis Sijthoff in een brief aan jonkvrouw Jeanne Backer, een dochter van de bekende Bredase machinefabriek op wie Sijthoff verliefd was, uit hoe hij dagblad-

ondernemer was geworden en hij schreef toen: 'Zoo werd ik courantenfabrikant, een vak waar veel geld mee te verdienen is, waardoor men echter meer gevreesd dan gezien wordt'.

NOTEN

1. Dit is het geval in J. Hemels, De emancipatie van een dagblad; geschiedenis van de Volkskrant, Baarn 1981.
2. Zie voor wat betreft het administratieve personeel, behalve de in noot 3 genoemde literatuur: B. Reinalda, Bedienden georganiseerd, ontstaan en ontwikkeling van de vakbeweging van handels- en kantoorbedienden in Nederland van het eerste begin tot in de Tweede Wereldoorlog, Nijmegen 1981; J. Rogge, Het handelshuis Van Eeghen, proeve eener geschiedenis van een Amsterdamsch handelshuis, Amsterdam 1949, blz. 379 e.v.; I.J. Brugmans, Uit de geschiedenis van het kantoor, in: Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek, 44/1981, blz. 215 e.v.
3. Zie voor de geraadpleegde bronnen: H.J. Scheffer, In vorm gegoten; het Rotterdamsch Nieuwsblad in de negentiende eeuw, Den Haag 1981,?) blz. 305 e.v.; idem, Henry Tindal; een ongewoon heer met ongewone besognes, Bussum 1976, blz. 369 e.v.; idem, Het Volksdagblad; arbeidersbeweging en dagbladpers, Den Haag 1981, blz. 205 e.v.
4. H.W. Lambers, De industriële ondernemer in een bewegende economische orde, in: M. Rooij (redacteur), Ondernemend Nederland; zestig jaar ontplooiing, 1899-1959, Leiden 1959, blz. 105 e.v.
5. R. van der Meulen, De courant; samenstelling en beheer van groote en kleine nieuwsbladen, naar in- en uitheemse bronnen bewerkt, Leiden 1885, blz. 100.
6. Mededeling van de heer F. Baas te Wageningen, oud-directeur van de Nieuwe Rotterdamsche Courant.
7. Ik zal deze opmerking toelichten in een studie over de veranderingen die zich na de eeuwwisseling in het ondernemerschap in het dagbladbedrijf hebben voltrokken, welke, naar het zich laat aanzien, in 1983 zal worden afgerond.
8. Vergelijk R. van der Meulen, Een veertigjarige uitgeversloopbaan, A.W. Sijthoff te Leiden, 1851-1 Januari-1891, naar bescheiden uit het archief der zaak geschetst, Amsterdam 1891, blz. 345 en 349 e.v.
9. A.H. van Nierop en E. Baak, De Nederlandsche naamlooze vennootschappen, Zwolle 1884 en 1900.
10. Mededeling van de heer W. Pluygers te Haamstede, oud-directeur van de NRC.
11. Onder meer F. van Heek, Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat; een halve eeuw sociale verandering, 1920-1970, Meppel 1973, blz. 20 en 152-154; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Industrieel ondernemerschap en mentaal klimaat, 1914-1940, Tilburg 1979, blz. 81 en 82.
12. J.C. Hooykaas, De algemene en commerciële leiding in de middengrote industriële onderneming, blz. 5, en H.W. Lambers, Sociale en economische facetten van de middengrote onderneming, blz. 80, preadviezen voor de jaarlijkse vergadering van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel op 16-6-1955. Zie ook Van Heek, Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat, blz. 154.
13. Lambers, Industriële ondernemer, blz. 106.
14. Artikelen van H.J. Hoes in het Financieele Dagblad, 2-4-1982, pagina's 14 en 17.
15. Van Heek, blz. 49.
16. H.K. Volbeda, Bedrijfsorganisatie in beweging, in: Rooij, Ondernemend Nederland, blz. 146.
17. A. Heerding, Geschiedenis van de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken, deel I: Het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie, Den Haag 1980, blz. 189, 190 en 210.
18. J. Brands, Een halve eeuw bedrijfseconomie, 1913-1963; afscheidscollege gehouden op 28-11-1963 in de Nederlandsche Economische Hoogeschool, Leiden 1963, blz. 10.
19. Onder meer A.A. de Jong, Van boekhouder tot bedrijfseconomisch adviseur, in: Rooij, Ondernemend Nederland, blz. 166 e.v. Zie ook Brands, Halve eeuw bedrijfseconomie, blz. 11.
20. Blijkens A. Heerding, Cement in Nederland, z.p. 1971, blz. 60 e.v., stelde de veelzijdige handelaar en fabrikant E.H. Roggenkamp te Delfzijl reeds in 1870 ten behoeve van de fabricage van portlandcement een tamelijk gedetailleerde kostprijs op.
21. Men vergelijk de cijferreeksen welke Van der Meulen (De Courant, blz. 104 e.v.) geeft met die in Heerding's publikaties (noten 17 en 20).
22. A.H. van Nierop en E. Baak, De Nederlandsche naamlooze vennootschappen, Zwolle 1882 e.v.
23. J. de Vries, Kapitaalmarkt, industrialisatie en opinie in Nederland, 1770-1940; referaat gehouden op 14-5-1982 in de Erasmusuniversiteit.

J.C.H. Blom

Openbare mening in vele gedaanten *

Enkele voorbeelden uit de geschiedenis van Nederland in de 19e en 20e eeuw

Van de drie componenten van de onderwijsopdracht van Schneider – geschiedenis van pers, propaganda en openbare mening – is de laatste, geschiedenis van openbare mening, wel de moeilijkst grijpbare. Dit blijkt onder meer wanneer auteurs zich geroepen voelen openbare mening (ik laat geschiedenis even terzijde) te gaan definiëren. Vrijwel steeds leidt dit tot omslachtige passages, die uitleggen hoe vaag het begrip eigenlijk is, hoe omstrede ook soms en dus hoe moeilijk te omschrijven. Dat alles is juist en meestal lopen de pogingen dan ook uit op zinsneden met wel zeer weinig onderscheidende waarde. Daarvan zouden vele voorbeelden te geven zijn. Ik zal er twee noemen, afkomstig van niet de geringsten onder hen die zich met de studie van *public opinion* hebben bezig gehouden. De befaamde Walter Lippmann produceert in zijn boek *Public Opinion*, dat vele drukken beleefde, de volgende aanduiding, want meer is het toch ook niet: "The pictures inside the heads of human beings, the pictures of themselves, of others, of their needs, purposes and relationships are their public opinions. These pictures which are acted upon by groups of people or by individuals acting in the name of groups are Public Opinion with capital letters".¹⁾ En Harwood L. Childs, schrijver van een veel gebruikt handboek over publieke opinie, komt in zijn *An introduction to public opinion* met een heel betoog onder de titel 'What is public opinion'. Ik ontleen daaraan dat een *public* in zijn ogen 'any collection of individuals' is en *opinion* 'a verbal expression of attitude'. Vervolgens moet natuurlijk *attitude* omschreven worden en wel als 'the sum-total of a man's inclinations and feelings, prejudice or bias, preconceived notions,

ideas, fears, threats and convictions about any specific topic'. Om misverstanden te voorkomen volgt wel een waarschuwing. Het gaat steeds om opinies van personen. Er is geen 'mystical entity that is floating about in the atmosphere over our heads'. Het betoog loopt uit op een definitie waarin opmerkelijkerwijze *opinion* toch weer als zodanig voorkomt: 'Public opinion is any collection of individual opinions regardless of the degree of agreement or uniformity'.²⁾

Het is duidelijk, dat deze weg niet tot veel verhelderends leidt. Het is ook duidelijk, wat daarvan de oorzaak is. De term openbare mening (of publieke opinie, dat ik als een synoniem beschouw) blijkt in de praktijk van allerlei onderzoek op te duiken met zeer verschillende betekenissen of althans te worden gebruikt bij nogal uiteenlopende verschijnselen. Dit maakt sommige onderzoekers nerveus. Begrijpelijk, want als men zijn onderzoeksobject niet eens behoorlijk kan omschrijven en dus begrenzen, wat valt er dan nog zinvol te onderzoeken? Gelukkig is het probleem, in ieder geval zoals het zich aan mij als historicus, niet in het bijzonder op openbare mening gespecialiseerd, voordeed, grotendeels een schijnprobleem. *Ten eerste* omdat deze drang tot strakke definiëring mede gevolg is van een in de sociale wetenschappen wel vaker voorkomende wens naar een mate van precisie en exactheid als in de natuurwetenschappen vaak het geval is. De meeste onderwerpen betreffende de menselijke samenleving lenen zich daar echter niet goed voor. *Ten tweede* omdat openbare mening niet een begrip is dat als zodanig voor zinvolle bestudering vatbaar lijkt. Het gaat, in ieder geval bij historisch

* Letterlijke tekst zoals uitgesproken door de heer Blom op 26 november 1982.

onderzoek, steeds om specifieke vormen ervan. In de praktijk doet het gemis aan een scherpe definitie zich derhalve nauwelijks gevoelen. Wellicht zijn historici in dit verband enigszins in het voordeel. Zij hebben een zekere traditie in het losjes omgaan met begrippen. Niet ten onrechte is die traditie veel bekritiseerd, maar er is het voordeel van een zekere vertrouwdheid met begrippen, die vele gedaanten kunnen aannemen, van aard, inhoud en betekenis kunnen veranderen.

Uit het voorafgaande blijkt dat ik de hele definiëringsproblematiek gaarne laat voor wat zij is. Indien in het kader van één der sociale wetenschappen, bijvoorbeeld de massa-communicatie, toch de wenselijkheid bestaat om de uitweg van één toegespitste definitie te kiezen (en daarmee veel wat zich als openbare mening aandient toch niet als zodanig te beschouwen), dan laat ik de discussie over de vraag 'welke definitie dan', graag aan de bevoegden van dat vakterrein over. Ik zie er geen brood in. Evenmin lijkt het mij zinvol het hoofd te breken over de vraag of geschiedenis van openbare mening als afzonderlijk terrein moet worden beschouwd, een superspecialisme is. Indien iemand zich in die richting wil specialiseren zal niemand hem tegenhouden, maar het zal dunkt mij niet lukken om een enigszins aanvaardbare grenslijn met andere deelterreinen van de geschiedenis te trekken. De toch al bezwaarlijke compartimentalisering van de geschiedbeoefening is hier niet eens mogelijk. Wel zinvol lijkt mij eens te bezien hoe historici in hun werk met openbare mening te maken krijgen en wat dat oplevert. En dan niet openbare mening als onderwerp apart, maar juist als verschijnsel in onderzoek dat beoogt meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling van een bepaalde samenleving. Dit kan het best gebeuren aan de hand van enige concrete voorbeelden. Ik ben zo vrij die voorbeelden uit mijn eigen onderzoek te kiezen. Zij hebben derhalve alle betrekking op de Nederlandse geschiedenis van de 19e en 20e eeuw. Dit is vanzelfsprekend een toevallige en geen

noodzakelijke beperking.

Dat openbare mening een veelkoppig monster is, aanvaard ik daarbij als uitgangspunt. Alvorens tot de voorbeelden over te gaan is het echter niet onnuttig om, toch weer enigszins in het voetspoor van de vruchteloze definiërders, het terrein enigszins in kaart te brengen. Niet door één omschrijving te geven, maar door een aantal van de gedaanten van openbare mening alvast te onderscheiden. In zekere zin dus door een aantal omschrijvingen te geven, die alle acceptabel zijn. Het is namelijk snel in te zien dat openbare mening in ieder geval veelvuldig in twee, weliswaar samenhangende en soms overlappende, maar toch verschillende betekenissen voorkomt, ook in historisch onderzoek. *Ten eerste* verschijnt openbare mening (soms ook en eigenlijk correcter, in het meervoud: openbare meningen of meningsuitingen) als de optelsom van in het openbaar geuite opvattingen over bepaalde onderwerpen. Meestal gaat het daarbij om politieke onderwerpen en spelen pers en parlement een grote rol. Een groot voordeel is dat openbare mening in deze zin betrekkelijk goed is vast te stellen. *Ten tweede* wordt openbare mening gebruikt voor het geheel aan (min of meer overheersende) houdingen en opvattingen, zonder dat die duidelijk in het openbaar geuit behoeven te worden, maar die wel in vele opzichten bepalend zijn voor individueel en/of collectief gedrag. De grens met mentaliteitsgeschiedenis is hier nauwelijks meer te trekken. Inhoudelijk is openbare mening in deze zin soms heel moeilijk vast te stellen.

In beide gevallen laten zich in de praktijk van historisch onderzoek waarin openbare mening een rol speelt tenminste drie, vaak nauw samenhangende en elkaar overlappende, aspecten onderscheiden. Ten eerste de precieze beschrijving van de openbare meningen (hoe ook opgevat) in de meest relevante context. Ten tweede de bestudering van de betekenis daarvan: wat zegt dat, welke invloed heeft het? En ten derde,

het omgekeerde van ten tweede, hoe is het tot stand gekomen: waar komt het vandaan, hoe moet het verklaard worden? Sommige van deze vragen, speciaal die onder ten derde, zijn moeilijk te beantwoorden, maar dat maakt het niet overbodig ze te stellen. Een tweedeling en een driedeling maken tesamen een zesdeling. Het monster waarover ik sprak heeft dus minstens zes koppen. Sommige daarvan zullen misschien op elkaar lijken, andere zullen op hun beurt meer dan één verschijningsvorm hebben. Hoe dat ook zij, in de behandeling van de voorbeelden zal ik er naar streven in ieder geval elk van die zes aan bod te laten komen.

Om te beginnen dan enkele voorbeelden van openbare mening als optelsom van in het openbaar geuite opvattingen. Van 1861 tot 1865 woedde in de Verenigde Staten de Amerikaanse Burgeroorlog. Bestudering van de reacties daarop elders, in Europa bijvoorbeeld, is een voor de hand liggend onderwerp. Ik deed dat voor Nederland, in het bijzonder onderzocht ik de openbare meningsuitingen.³⁾ Het bleek goed mogelijk deze te documenteren en in samenhang te beschrijven. Veel was er niet. In het parlement al heel weinig, maar in de pers toch zo veel, dat iets samenvattends gezegd kon worden. Over het algemeen – uiteraard waren er enkele uitzonderingen – uitte de Nederlandse pers zich op een rustige en gematigde toon. In alle bedaagdheid is er relatief ruime aandacht voor de beschrijving der gebeurtenissen, maar weinig diepgang in de meestal ook korte, expliciet commentariërende, beschouwingen. In de oordeelsvorming in Nederland speelden vooral twee factoren een rol: de slavernij (die overwegend afgekeurd werd) en de levensstijl van de moderne vooral noordelijke Amerikaan, aangeduid als *yankee* (eveneens meestal afgewezen). Impliciete of expliciete afwijking van deze beide bepaalden een eventuele stellingname. Andere factoren, die elders in Europa ook een belangrijke rol speelden, namelijk de vraag of er een afscheidingsrecht bestond en

problemen rond de katoenindustrie, waren in Nederland nauwelijks van invloed. Ook een radicaal-democratisch geluid, elders soms krachtig aanwezig, ontbrak in Nederland.

Het scala aan meningsuitingen dat gevonden werd zegt ook wel iets over de Nederlandse samenleving in de jaren zestig van de vorige eeuw. Het laat bijvoorbeeld zien dat de interesse voor deze krachtmeting aan de overzijde van de oceaan wel aanwezig is, maar dat men zich niet laat meeslepen door wat daar gebeurt. Men bewaart de afstand en oordeelt in het bijzonder op morele en fatsoensnormen (slavernij en levensstijl), niet in verband met politieke of economische vragen, die als relevant voor de eigen samenleving worden herkend. Dit beeld van de Nederlandse samenleving correspondeert met het beeld dat men uit de historische literatuur kan halen en Nederland, kort samengevat, tussen ± 1850 (1848) en het einde van de eeuw (jaren '80 of jaren '90) ziet als in de overgangsfase tussen een sterk traditionele samenleving naar een moderne geïndustrialiseerde maatschappij. In dat beeld past wel aandacht voor een conflict in zo'n moderne samenleving, maar nog geen sterk emotionele verbondenheid met zo'n conflict. Omgekeerd is het ontbreken van de radicaal-democratische variant in de reacties op de Amerikaanse Burgeroorlog te verklaren uit het ontwikkelingsstadium waarin Nederland verkeerde. De basis voor zo'n geluid ontbrak nog in die samenleving. In de jaren veertig van de eeuw waren er kort enkele geluiden van die aard gehoord, maar kort en zwak en zij waren tot verdwijnen gedoemd. Pas later in de eeuw treden meer radicale stromingen, als varianten van het liberalisme of daarbuiten, weer naar voren en nu duurzamer en met meer succes.

In dit onderzoek naar de reacties in Nederland op de Amerikaanse Burgeroorlog waren de openbare meningsuitingen dus uitgangspunt en nadat deze beschreven waren (het eerste aspect van het onderzoek) konden, mede aan

de hand van de historische literatuur over Nederland in die jaren, vragen over wat dit zegt over Nederland (het tweede aspect) en hoe bepaalde kenmerken verklaard moesten worden (het derde aspect) aan bod komen. In mijn proefschrift⁴) werden de drie aspecten iets anders aan elkaar verbonden en daardoor onderling sterker verstrengeld. Ook hier kregen de reacties op een bepaalde gebeurtenis – een zeer spectaculaire in dit geval, namelijk de mouterij op De Zeven Provinciën in 1933 – aandacht. Veel aandacht zelfs; in omvang vormen zij ongetwijfeld de kern van het onderzoek. Maar in de uiteindelijke constructie van het boek waren zij niet het uitgangspunt. Ik gaf er ditmaal de voorkeur aan om op basis van de bestaande literatuur te beginnen met een schets van de Nederlandse samenleving in de jaren dertig en de belangrijkste in die samenleving te onderkennen patronen. De beschrijving van de reacties op de mouterij was daarna niet alleen een verhaal op zichzelf, maar vervulde tegelijkertijd een toetsende, illustratieve en verdiepende rol ten aanzien van die schets van de samenleving. Er werd dus wederom van uitgegaan dat zo'n scala aan reacties het nodige zegt over wat er in de samenleving werd gevoeld en gedacht en ook dat het patroon in die reacties in belangrijke mate een weerspiegeling was van het patroon in die samenleving. Door deze constructie (eerst de schets van de samenleving, dan de reacties) werd om te beginnen voorkomen dat eventuele irrelevante bijzonderheden van dit speciale geval bij het oproepen van een beeld van de samenleving als geheel een te grote rol zouden spelen. Belangrijker voordeel was echter dat op deze manier de cohesie van het hele verhaal veel groter werd.

Een enkel onderdeel van het verhaal kan dit wat concreter maken. Nederland in de jaren dertig werd gekarakteriseerd als een burgerlijk-verzuilde samenleving in een crisis-periode. Deze samenleving steunde in de eerste plaats op die groepen die de bestaande constellaties op de kernpunten aanvaardden en wil-

den verdedigen. Daarnaast waren er bevolkingsgroepen die deze bestaande verhoudingen afwezen. Dit gebeurde in verschillende mate van intensiteit en op zeer uiteenlopende gronden. De sociaal-democratische bevolkingsgroep (zuil, zo men wil) bevond zich daarbij in het begin van de jaren dertig in een overgangsproces. Oorspronkelijk de bestaande samenleving volstrekt en volledig afwijzend was er, mede door de veranderingen in die samenleving, langzamerhand meer waardering gegroeid. Eind jaren dertig werd dit proces van 'ingroeïing', zoals het wel genoemd is, in zoverre voltooid, dat de bestaande samenleving expliciet als uitgangspunt werd geaccepteerd, al bleven er nog vele wensen tot soms grondige hervorming over. In 1933 was de sociaal-democratie al een heel eind op die weg gevorderd. De reacties op de mouterij in sociaal-democratische kring weerspiegelden die positie voortreffelijk. Na een zeer uiteenlopend scala van reacties in de opwindende van de eerste dagen, waarbij in beperkte mate ook nog revolutionair-klinkende geluiden werden gehoord (anders gezegd de bestaande samenleving totaal werd afgewezen), realiseerde men zich betrekkelijk snel wat er gaande was. Vervolgens werd tamelijk gedisciplineerd één standpunt ingenomen, dat door partijleider Alberda ook in een brochure werd uiteengezet. Zeer kort gezegd kwam dat er op neer dat mouterij 'uiteraard' volstrekt werd afgewezen en gezagsherstel dientengevolge werd gebillijkt. Kortom de bestaande samenleving werd geaccepteerd. Maar op tal van minder centrale punten werd scherpe kritiek uitgeoefend: zowel in de voorgeschiedenis, als in de wijze van gezagsherstel als ook in de overheidsmaatregelen nadien, had de regering zeer ernstige blunders gemaakt. Dit was niet in de laatste plaats het gevolg van het feit, dat de sociaal-democratische geluiden onvoldoende overwogen en aanvaard werden. Kortom: er moest nog veel verbeterd worden. Terug naar de algemenere problematiek: beschrijving van het reactiepatroon, de betekenis en de

verklaring ervan — de drie eerder onderscheiden aspecten van historisch onderzoek naar openbare mening — zijn hier onlosmakelijk en zeer nauw verstrengeld, maar wel degelijk ieder duidelijk aanwezig.

Een goed voorbeeld van openbare mening in de tweede betekenis trof ik aan in het kabinetsarchief van het ministerie van binnenlandse zaken in de 19e eeuw. Eind augustus 1830 vonden in Brussel ongeregelde plaatsen, die al snel uitgroeiden tot de Belgische Revolutie en tenslotte uitliepen op de scheiding tussen Nederland en België. Koning Willem I van het Verenigd Koninkrijk voerde zoals bekend een krachtig persoonlijk bewind. De gouverneurs van de provincies namen in zijn regeringsstelsel een belangrijke plaats in. In de correspondentie van die gouverneurs met de regering kan men dan ook veel interessante zaken aantreffen. Zo ook wat betreft 1830. Na enige weken vrijwel alle aandacht voor de gebeurtenissen in Brussel en elders in het Zuiden nodig te hebben gehad, richtte de minister van binnenlandse zaken zich op 9 oktober 1830 per brief zeer vertrouwelijk speciaal tot de gouverneurs van de noordelijke provincies (alle huidige Nederlandse provincies minus Limburg). Het is deze brief en de in antwoord daarop gevolgde rapportage die in verband met een bronnen-uitgave mijn aandacht heeft en die ook hier relevant is. Deze brief vangt namelijk als volgt aan: "Het is in de tegenwoordige omstandigheden voor mij van het hoogste belang om bekend te zijn met den stand van den publieken geest in de Provinciën en van de rigting, welke dezelve successievelijk kan nemen, ten einde met Uwedg. te kunnen medewerken om denzelven ten goede te leiden en Uw pogingen daartoe zoo veel van mij afhangt te ondersteunen". De minister vraagt vervolgens om direct een uitvoerig rapport en om wekelijkse voortgangsrapportage daarna. Als gevolg hiervan bevindt zich nu in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag een fraaie en zeer interessante reeks dossiers betref-

fende 'de publieke geest' in het Noorden in 1830.⁵⁾ Kant en klaar, zou men geneigd zijn te zeggen, openbare mening in 1830! Zo rooskleurig is het natuurlijk ook niet. Niet alle gouverneurs reageerden even adequaat en veelvuldig. Voor sommige provincies is het bepaald mager. Bij de interpretatie van de stukken dient men ook het belang van de gouverneurs zelf bij de inhoud van de rapporten in het oog te houden. De analyse van deze rapporten levert derhalve nog wel de nodige voetangels en klemmen op. Voorzover dat gebeurd is (Mooij voor Friesland en Hoffman voor Noord-Brabant gebruikten deze rapporten)⁶⁾ bleek dat ook. Maar dat neemt niet weg, dat hier voor de historicus die zoekt naar openbare mening een geweldige bron ligt, waarin naast gegevens over openbare mening ook allerlei andere in dat verband relevante feiten worden verschaft. Daarmee liggen de aanknopingspunten voor de betekenis en de verklaring van een eventueel gereconstrueerde openbare mening al in de bron voor het grijpen.

Voor de meer recente geschiedenis zijn als bron voor openbare mening de vele opiniepeilingen, die na 1945 zijn gehouden, natuurlijk van groot belang. Meer dan voor vroegere perioden is een houvast ter beschikking bij pogingen de 'stemming' (dus openbare mening in de tweede betekenis) vast te stellen. Dat wil niet zeggen dat er geen problemen zijn. Het tegendeel is het geval, speciaal als men zich afvraagt wat nu de betekenis is van allerlei uitkomsten. Ook hier lijkt gebruik in samenhang met literatuur en eventueel andere bronnen het meest vruchtbaar. Voor de periode 1945-1950 maakte ik bijvoorbeeld graag gebruik van NIPO-enquêtes om een zeer impressionistische schets van dat tijdvak te stutten en te illustreren.⁷⁾ Kennisneming van de enquête-resultaten leidde ook tot nuancering van bepaalde karakteriseringen van deze jaren. Zo gelden deze naoorlogse jaren als de periode waarin de Koude Oorlog de samenleving en dus ook de mensen in verre-gaande mate in zijn ban bracht. Er wordt

nogal eens gesuggereerd dat het in de eerste plaats die Koude Oorlog was die denken en voelen van de mensen beheerste. De enquête-resultaten werken hier ontvullend. Gevraagd naar wat hen het meeste bezig hield of wat naar hun oordeel de regering in de eerste plaats moest aanpakken, kwamen de mensen niet of nauwelijks met de Koude Oorlog op de proppen, ook niet met enige andere politieke kwesties. De materiële aspecten van het leven (lonen, prijzen, distributie, woningnood) stond geprononceerd op de eerste plaats. Zonder deze enquête-uitkomsten zonder meer voor zoete koek te slikken en onkritisch te aanvaarden, mag toch wel geconcludeerd worden, dat het beeld van de jaren rond 1950 als het tijdvak van de Koude Oorlog, op zichzelf misschien niet onjuist is, maar toch in ieder geval een beperkte reikwijdte heeft.

Aan het zelfde onderzoekje ontleen ik ook een voorbeeld van grote problemen rond betekenis en verklaring van een enquête-uitkomst. In augustus 1945 werd door het NIPO de vraag gesteld: 'Is Uw leven door de oorlog erg veranderd?' De antwoorden werden gelegd naast die op dezelfde vraag in de Verenigde Staten en leveren een verrassing op. In Nederland zei 33% ja, 62% nee en 5% geen oordeel, in de Verenigde Staten 51% ja, 48% nee en 1% geen oordeel. Moet hieruit nu de conclusie getrokken worden dat de Tweede Wereldoorlog voor de Amerikaanse bevolking een belangrijker of emotioneel meer ingrijpende ervaring was dan voor de Nederlandse? Vooral nog wil dat er bij mij niet in en ik ben daarom in dit geval geneigd het accent te verleggen van de vraag van de betekenis naar de vraag naar de verklaring van het resultaat. De oplossing is mij nog niet helemaal duidelijk. Het belangrijkste lijkt mij een cultuurverschil. Wellicht zijn de mensen in de Verenigde Staten sneller geneigd op dit type vragen ja te antwoorden dan in Nederland. Daarnaast is denkbaar dat het grote aantal Amerikaanse jongemannen dat als militair in de oorlog betrokken raakte een rol

speelde. De oplossing van dit probleem is hier echter niet belangrijk. Het ging om de aard van het probleem.

Mijn laatste voorbeeld is niet gemakkelijk in de gemaakte indeling te passen, maar openbare mening speelt er een belangrijke rol in. Samen met I. Schöffer, A.C. 't Hart en J.M. de Maar-Willink deed ik enkele jaren geleden in opdracht van de regering onderzoek naar de affaire-Menten na de bevrijding.⁸⁾ In die opdracht stond de vraag naar de invloeden op het beleid van de overheid (zowel in de bestuurlijk-politieke als in de justitiële sfeer) centraal. In haar conclusies wees de commissie van onderzoek in dit verband onder meer op "de in het land heersende stemming — de publieke opinie en de politieke atmosfeer zo men wil — en de veranderingen die zich daarin voordeden: de conjunctuur van de (politieke) atmosfeer zou men kunnen zeggen". Nader toelichtend gaat de commissie meer concreet verder: "Deze stemming was van belang zowel omdat de betrokken overheidsfunctionarissen (ambtenaren en bewindslieden) daaraan mede onderhevig waren als omdat Menten en de zijnen er veelal gebruik van konden maken of althans op konden inspelen c.q. hun manoeuvrermogelijkheden er juist door beperkt zagen. Zo is het duidelijk dat er ... [in het begin]... voor Mentens raadslieden niet veel ruimte was voor tegenacties en dat mogelijke onzorgvuldigheden en fouten van overheidswege ten aanzien van de politieke delinquent Menten op dat moment zonder gevolgen konden blijven. Krachtig optreden tegen de 'landverraders' zonder al te veel scrupules werd ... immers in zeer brede kring wenselijk geacht". Later "echter speelden de groeiende aarzelingen over de behandeling van politieke delinquenten al een rol". En op den duur zorgden "de afkeer van de immer voortdurende nasleep van de gebeurtenissen in en direct na de oorlog en 'het kwade geweten' over de ontsporingen bij de behandeling van (vermeende) politieke delinquenten" zelfs voor grote mogelijkheden voor Menten.

"In brede kring was men ontvankelijk geworden voor verhalen over onrecht, bijvoorbeeld Menten aangedaan, en voor de noodzaak om in zulke gevallen genoegdoening te verschaffen. Voor nieuw onderzoek tegen Menten in de vorm van uitlevering of door middel van nader onderzoek naar zijn oorlogsverleden voelden ... [toen] ... slechts weinigen". Het anti-communisme in zijn toegespitste Koude Oorlog-vorm legde daar nog eens een schepje bovenop. In 1946 was nog welwillend in Polen geïnformeerd of men soms uitlevering vroeg, met de kennelijke bereidheid om daar dan ook toe over te gaan. In 1950 was het Poolse uitleveringsverzoek, dat in 1946 niet was gekomen, inmiddels bij voorbaat volstrekt kansloos. Als bepaalde autoriteiten daar al voor gevoeld zouden hebben – quod non – dan zou er door de stemming in het land via de politiek een stokje voor gestoken zijn. Openbare mening dus als mede bepalend, zo niet doorslaggevend, in heel concrete en toegespitste overheidsbeslissingen.

Tot zover deze rondgang langs enige nogal uiteenlopende historische onderzoeken, die ieder niet meer dan aangipt werden en waarvan de samen-

hang ver te zoeken was, behalve dat er in alle gevallen op een of andere manier sprake was van 'openbare mening'. Wat leert ons deze rondgang nu? Wat brengt het ons verder? Wat voegt het toe aan de in het begin van deze causerie gemaakte opmerkingen? Heel weinig, ben ik bang. Het monster bestaat en is inderdaad veelkoppig, dat bleek. Zes koppen is maar een minimum en bovendien kunnen deze zowel samen-vloeien als zich splitsen of van verschijningsvorm veranderen. Voor preciezere omschrijvingen of definities zijn geen aanknopingspunten gevonden – er werd ook niet speciaal naar gezocht. Maar er is troost. De problemen vanuit 'openbare mening' als algemeen begrip mogen geen stap dichterbij een oplossing zijn gebracht, met meer zekerheid dan tevoren mag men dunkt mij zeggen, dat dit geen belangrijk bezwaar blijkt in de praktijk van verschillende historische onderzoeken. Wellicht is het zelfs een voordeel dat het begrip vaag en weinig bepaald blijft. Het behoudt daardoor zijn bruikbaarheid in uiteenlopende gevallen. Aandacht voor 'openbare mening' kan het zicht op en het inzicht in samenlevingen klaarblijkelijk vergroten. Wat eigenlijk wil men nog meer?

NOTEN

1. W. Lippmann, *Public Opinion* (New York, 1945⁹), 29.
2. H.L. Childs, *An introduction to public opinion* (New York-Londen, 1947³). Het gehele bedoelde betoog pagina 35-48; citaten respectievelijk pagina 41, 42-43, 43-44 en 48.
3. J.C.H. Blom, 'Slavernij en Yankee. Nederlandse openbare meningsuitingen over de Amerikaanse Burgeroorlog' in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 85 (1972), 205-223.
4. J.C.H. Blom, *De muiterij op De Zeven Provinciën. Reacties en Gevolgen in Nederland* (dissertatie Leiden; Bussum, 1975).
5. Algemeen Rijksarchief. Kabinetearchief Binnenlandse Zaken 1813-1899, inv. no 232 t/m 247. Voor verscheidene provincies lopen deze rapporten door tot ver in 1831, voor Noord Holland zelfs tot 1840.
6. C. Mooij, 'Friesland in de jaren 1830-1831. Reacties van bevolking en overheid op de Belgische Opstand' in *It Beaken* 40 (1978), 273-300. E.R.M. Hoffmann, *Noord Brabant en de Opstand van 1830* (Tilburg, 1974).
7. J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese'. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland' in P.W. Klein en G.N. van der Plaats red. *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag, 1981).
8. J.C.H. Blom, A.C. 't Hart en I. Schöffer met medewerking van J.M. de Maart-Willink, *De affaire Menten 1945-1976* (Den Haag, 1979), de citaten zijn afkomstig van p. 609-610.

Karsten Renckstorf

Das Informationsangebot der Medien und die Informationserwartungen der Menschen

Zur Diskussion eines problematischen Verhältnisses *)

Vorbemerkungen

Die Wiederentdeckung der *Menschen* im Prozeß der Massenkommunikation hat in den letzten 30 Jahren erhebliche Fortschritte gemacht. Sie erfolgte in Phasen, verlief im wesentlichen parallel zur Rekonzeptualisierung des Menschen in den Sozialwissenschaften (vgl. Wrong, 1961) und hatte nachhaltige Konsequenzen.

So wird in der *Medien- und Kommunikationspolitik* ganzer Gesellschaften (etwa der Bundesrepublik) oder einzelner Institutionen (etwa der Rundfunkanstalten) unter den Stichworten "Access" oder "Partizipation" zunehmend versucht, der *Aktivität* und *Eigeninitiative* des Publikums der Medien gerecht zu werden. Aber auch in der *Medien- und Kommunikationsforschung* wird dem Konzept des "aktiven" Publikums, das Situations- und Interessenspezifisch mit den Medien und ihren Inhalten umgeht, zunehmend Rechnung getragen.

Erst in diesem Zusammenhang konnten die *Informationserwartungen* des Publikums überhaupt zum Thema werden; denn die älteren Vorstellungen vom Prozeß der Massenkommunikation als einem recht globalen Überredungs- und Persuasionsvorgang ließen für das, was die Menschen von und mit den Medien wollten, keinen Platz. Aufgrund dieser Medien-Wirkungs-Theorien der ersten Stunde wäre angesichts der unterstellten "Omnipotenz" der Medien innerhalb latent anomischer "Massengesellschaften" (vgl. Mendelsohn, 1964) zu vermuten gewesen, daß sich Erwartungen der Menschen (unter dem allgegenwärtigen

Eindruck der mächtigen Medien) dem Angebot der Medien entsprechend verändern. Es wäre zu erwarten gewesen, daß die Differenz zwischen dem Informationsangebot der Medien und den Informationserwartungen der Menschen – im Laufe der Zeit – gegen Null strebt. Ganz in diesem Sinne ist bei Dexter die Rede vom "... development of (worldwide) extended Consensus ..." als dem "... most significant correlate of the mass media" (Dexter, 1964:7). Obwohl mir Vergleichsdaten aus früheren Jahren nicht vorliegen, möchte ich vermuten, daß die Differenz zwischen dem, was die Medien an Information anbieten und dem, was die Menschen an Information erwarten, tendenziell *nicht* geringer geworden ist. Und wenn sich Lücken zwischen 'Angebot' und 'Nachfrage' dennoch einmal – räumlich und zeitlich begrenzt – schließen ließen, so typischerweise *deshalb* und nur *dann*, wenn die Medien den Erwartungen ihres Publikums – z.B. durch Zielgruppen – Sendungen, Spezial-Zeitschriften oder spezielle Kabelprogramme (Becker, 1982) – nachgekommen sind.

Wenn es also eines weiteren Beleges für die Unangemessenheit der – noch immer virulenten – "Allmachtsvorstellungen" der Medien bedürfte, er wäre vielleicht darin zu sehen, daß die vergleichsweise globalen, generalisierenden und universell orientierten Informationsangebote der Medien der früheren Jahre eben *nicht* zu globalen, generalisierten, universellen Informationserwartungen beim Publikum geführt haben. Im Gegenteil, die Absichten, Interessen (und Muster der Medienzuwen-

*) Lezing gehouden tijdens Sommatie '82, 24-26 maart 1982 te Veldhoven.

dung) des Publikums haben sich – dem fortwährenden Prozeß der Arbeitsteilung entsprechend – den jeweiligen Situationen der Menschen gemäß weiter ausdifferenziert und zwischen den Informationsangeboten der Medien und den Informationserwartungen der Menschen lassen sich vorab beträchtliche Unterschiede erwarten. Schon die (in der Bundesrepublik) drastisch gesunkenen *Zuwendungsraten der Jugendlichen* zum Fernsehen (vgl. Infratest, 1981) lassen darauf schließen. Aber auch die Vielzahl sog. "alternativer" Medien – etwa der mit z.T. hohem Risiko betriebenen "freien" Radiosender oder der "illegalen" Fernsehstationen (Busch, e.a., 1981; van Dam, 1981) – deuten auf Spannungen im Verhältnis zwischen Publikums-Erwartungen und Medien-Angeboten hin, die – aus der Perspektive des Publikums – als "Leistungsdefizite" der Medien (Teichert, 1982:24) angesehen werden können.

1. Das Informationsangebot der Medien und das Interesse der Menschen an bestimmten Themen/ Themenbereichen: einige empirische Befunde aus Berlin (W)

Der Nachweis solcher "Leistungsdefizite" im Zuge empirischer Forschungen fällt freilich erheblich schwerer, als deren Illustrationen im Rahmen – durchaus plausibler – Spekulationen; denn spätestens dann erweist sich, daß "das" Publikum der Medien selbstverständlich eine Fiktion ist. Der für viele Zwecke nützliche Sprachgebrauch von "dem" Publikum der Medien abstrahiert nämlich – ganz offenkundig – von der Tatsache, daß es sich um eine mehr oder weniger große Anzahl von einzelnen, in je spezifischen sozialen, ökonomischen und kulturellen Kontexten lebenden und agierenden Menschen handelt. Und eine sozialwissenschaftlich aufgeklärte Medien- und Kommunikationsforschung hat dem selbstverständlich Rechnung zu tragen.

Wenn im folgenden dennoch über einen Versuch berichtet wird, "Medienangebot" und "Publikumserwartungen"

einander in einer Art von 'Gesamtrechnung' gegenüberzustellen, so geschieht dies im Sinne erster, sozusagen 'dimensionaler' Annäherungen an das Problem, "Leistungsdefizite" der Medien – aus der Perspektive der Zuschauer/Hörer/Leser – quantitativ und qualitativ zu erfassen. Im Rahmen einer kürzlich abgeschlossenen empirischen Studie, die die Chancen von Hörfunk und Fernsehen (explorativ) klären sollte, die "lokale" Berichterstattung innerhalb der großstädtischen Region von Berlin (West) aufzunehmen (vgl. Renckstorf/Rohland, 1981), wurden u.a. drei Wege eingeschlagen, um Differenzen zwischen dem, was die Menschen (erfahren) wollen, und dem, was ihnen die Medien an Information anbieten, zu erfassen.

Der erste Weg zum Ausweis solcher "Defizite" bestand darin, gleichsam 'objektiv' Disparitäten zwischen dem Themen-Angebot der Medien und dem Themen-Interesse der (befragten) Menschen zu erfassen; der zweite, eher 'subjektive', Zugang konzentrierte sich auf die Einschätzung der Funktionserfüllung der Medien (bei bestimmten Themen) durch die Menschen und, drittens, wurde nach der Bedeutung der Medien bei der Informationssuche über Ereignisse unterschiedlicher "Nähe" gefragt.

1.1. Das Themenangebot der Medien und das Interesse an bestimmten Themen

Im Rahmen der genannten Studie wurde das regionale/lokale Informationsangebot der Medien Hörfunk, Fernsehen und Tageszeitungen in Berlin während eines zweiwöchigen Stichzeitraums (Juni 1980) einer *Inhaltsanalyse* unterzogen, so daß für die drei Medien gesondert, aber auch insgesamt vorliegt, welche *Themen/Themenbereiche* während des Untersuchungszeitraums wie häufig Gegenstand der Berichterstattung waren. Diesen "objektiven" Daten der Inhaltsanalyse konnten im Zuge von Publikumsbefragungen erhobene "subjektive" Angaben einer

Stichprobe von Westberliner Bürgern (N = 156) zur Intensität des Interesses an 18 einzelnen Themen/Themenbereichen gegenübergestellt werden. Da die Kategorien der *Inhaltsanalyse* zur Erfassung der Themen/Themenbereiche des Medienangebots mit den *Befragungskategorien* zur Erfassung des Themeninteresses kompatibel waren, kann das *Themenangebot der Medien* mit dem *Themeninteresse der Befragten* – im Rangvergleich – direkt konfrontiert werden.

Das Ergebnis dieser Gegenüberstellung weist die *Tabelle 1* ("Das regionale/lokale Informationsangebot der Me-

dien Hörfunk, Fernsehen, Tageszeitung in Berlin und das Befragten-Interesse, nach Themen/Themenbereichen; Vergleich der Rangplätze 1-10) aus. Der Vergleich des *Befragten-Interesses* an einzelnen Themenbereichen (das die Informations-Erwartungen gut repräsentieren dürfte) mit dem *Informationsangebot* der Medien zu diesen Themenbereichen erfolgte zu explorativen Zwecken und sollte (auch angesichts der vergleichsweise geringen Fallzahlen: Inhaltsanalyse (N = 754), Publikumsbefragungen (N = 156) nicht überinterpretiert werden.

Rangplatz	Rang nach Befragten-Interesse (Scores-Mittelwerte)	Rang nach Anteil am gesamten regionalen/lokalen Informationsangebot im Medium ... (i. % aller Einheiten)				Rangplatz
		... HF	... FS	... TZ	Total (HF, FS, TZ insgesamt)	
1	Natur* (2,56)	Wohnumwelt (10,5)	Freizeit (14,8)	Kriminalität (14,1)	Wohnumwelt (11,1)	1
2	Soz. Beziehungen (2,47)	Kunst, Kultur ... (10,0)	Kunst, Kultur ... (12,9)	Wohnumwelt (12,1)	Kriminalität (11,0)	2
3	Kriminalität (2,32)	Arbeitsmarkt (9,5)	Arbeitsmarkt (12,3)	Kunst, Kultur ... (8,6)	Kunst, Kultur ... (9,8)	3
4	Medizin* (2,26)	Feste, Unterhaltung (9,5)	Wohnumwelt (9,0)	Soziale Gruppen (8,2)	Freizeit (8,8)	4
5	Freizeit (2,25)	Freizeit (9,1)	Soz. Bez./Selbsterkenntnis (7,7)	Wissenschaft, Erz. (7,7)	Arbeitsmarkt (8,1)	5
6	Wohnumwelt (2,21)	Soz. Gruppen (7,7)	Kriminalität (7,1)	Unglück, Unfälle (7,7)	Soziale Gruppen (7,4)	6
7	Wissenschaft, Erz., Ausbildung (2,20)	soziale Beziehungen/Selbsterkenntnis (7,7)	Natur (6,5)	Freizeit (6,6)	soziale Beziehungen/Selbsterkenntnis (6,4)	7
8	Soziale Versorgung* (2,16)	Kriminalität (7,3)	Medien (5,8)	Feste, Unterhaltung (6,2)	Feste, Unterhaltung (6,4)	8
9	Soziale Gruppen (2,08)	Natur (6,4)	Geschichte Berlins (4,5)	Arbeitsmarkt (5,9)	Wiss., Erz., Ausbildung (6,1)	9
10	Selbsterkenntnis (2,07)	Medien (5,5)	soziale Gruppen (4,5)	soz. Beziehungen/Selbsterkenntnis (5,3)	Unglücke, Unfälle (5,6)	10
		Wissenschaft, Erz. Ausbildung (5,5)				

* Themen/Themenbereiche, bei denen das Informationsangebot der Medien z.T. drastisch niedriger rangiert als dies aufgrund des Befragten-Interesses erwartbar wäre; so rangiert beispielsweise das Thema/Themenbereich "Medizin, Gesundheitsvorsorge, gesundes Leben" bei den Befragten (mit einem Interesses-Score von 2,26) an vierter Stelle von 18 vorgegebenen Themen, im gesamten Hörfunk-Informationsangebot des Stichtzeitraums kommt diesem Thema (mit 0,9% aller HF-Einheiten) der 15. Rang zu, beim Fernsehen ist es (mit 0,6% aller FS-Einheiten) Rang 16, bei den Tageszeitungen (mit 3,0% aller TZ-Einheiten) immerhin Rang 11.

Tabelle 1: Das regionale/lokale Informationsangebot der Medien Hörfunk, Fernsehen, Tageszeitung in Berlin und das Befragten-Interesse, nach Themen/Themenbereichen; Vergleich der Rangplätze 1-10

Quelle: Renckstorf/Rohland, 1981:130

Auffällig ist aber, daß diese "objektiven" Messungen insbesondere auf *drei Themen bzw. Themenbereiche* verweisen, die – vom Publikum her gesehen – von den einzelnen Medien und/oder insgesamt besonders "defizitär" behandelt werden.

- (1) das Thema "Gefährdung der Natur durch Menschen, Wirtschaft, Technik . . ."
- (2) das Thema "Medizin, Gesundheitsvorsorge, gesundes Leben . . ."
- (3) das Thema "soziale Versorgung mit Renten, Alten- und Kinderheimen . . ."

Das Thema/der Themenbereich "Gefährdung der Natur durch Menschen, Wirtschaft, Technik . . ." erweist sich als der Themenbereich mit dem höchsten durchschnittlichen Score des Befragten-Interesses (2,56; Skala 0-3); in der Berichterstattung der Medien, dem Themenangebot von Hörfunk, Fernsehen und Tageszeitung spielt dieser Themenbereich nur eine untergeordnete Rolle:

- in der Hörfunk-Berichterstattung rangiert dieses Thema auf Rang 9
- in der Fernseh-Berichterstattung auf Platz 7

– in der Berichterstattung der Tageszeitungen rangiert es auf dem (letzten) Platz 17.

Ähnlich unterschiedliche Ränge werden für das Thema/Themenbereich "Medizin, Gesundheitsvorsorge, gesundes Leben . . ." ermittelt: bei den Befragten rangiert es (mit einem Score von 2,26) an vierter Stelle, im gesamten Informationsangebot des Hörfunks kommt diesem Thema der 15. Rang zu, in der Fernsehberichterstattung ist es Rang 16, in der Berichterstattung der Tageszeitungen immerhin Rang 11. Soweit der Vergleich zwischen "objektiven" Daten der Analyse angebotener Inhalte und den 'subjektiven' Themenpräferenzen.

1.2. Das Interesse an bestimmten Themen und die Einschätzung der Funktionserfüllung der Medien

Der zweite Zugang zum Problem Messung von "Leistungsdefiziten" der Medien, d.h. der Erfassung von Differenzen zwischen Informations-Erwartungen und Informations-Angeboten basiert auf der Gegenüberstellung ausschließlich "subjektiver" Daten. Im

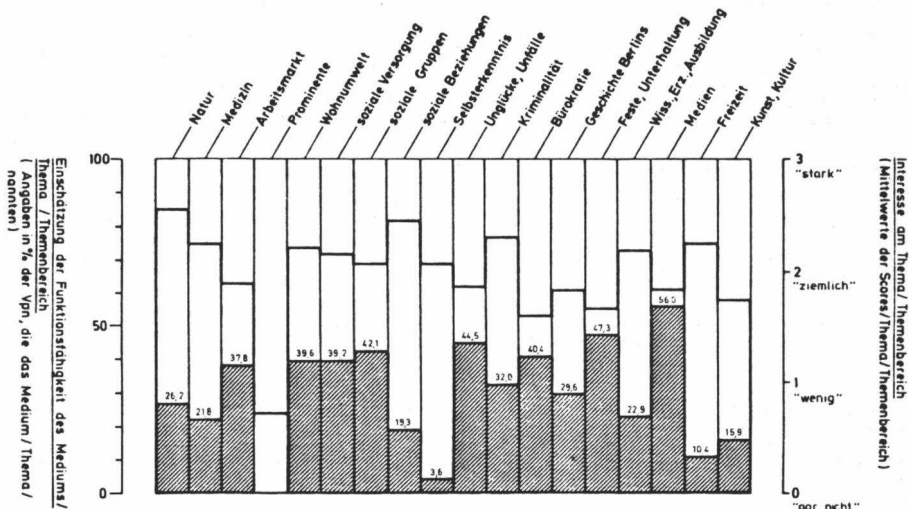

Abb. 1a: Das Interesse an einzelnen Themen/Themenbereichen und die Funktionseinschätzung des Hörfunks je Thema/Themenbereich

Quelle: Renckstorf/Rohland, 1981: 136

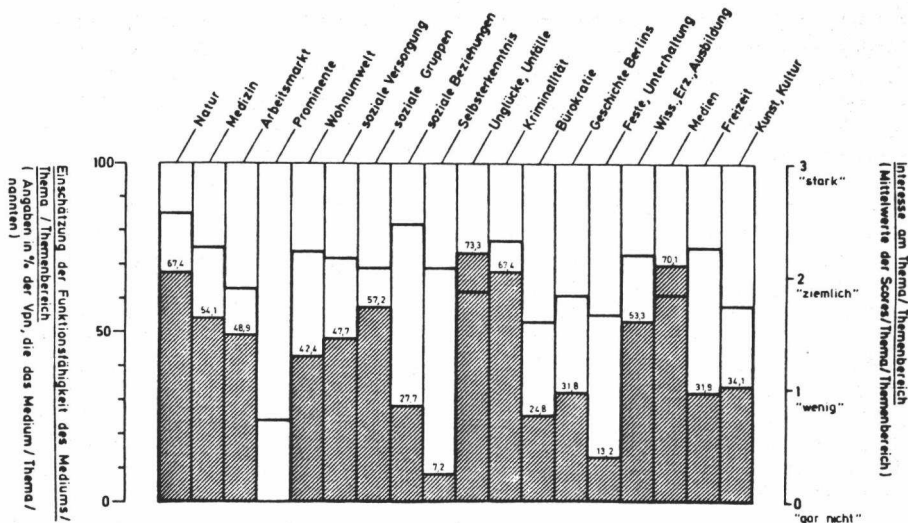

Abb. 1b: Das Interesse an einzelnen Themen/Themenbereichen und die Funktionseinschätzung des Fernsehen je Thema/Themenbereich

Quelle: Renckstorf/Rohland, 1981: 137

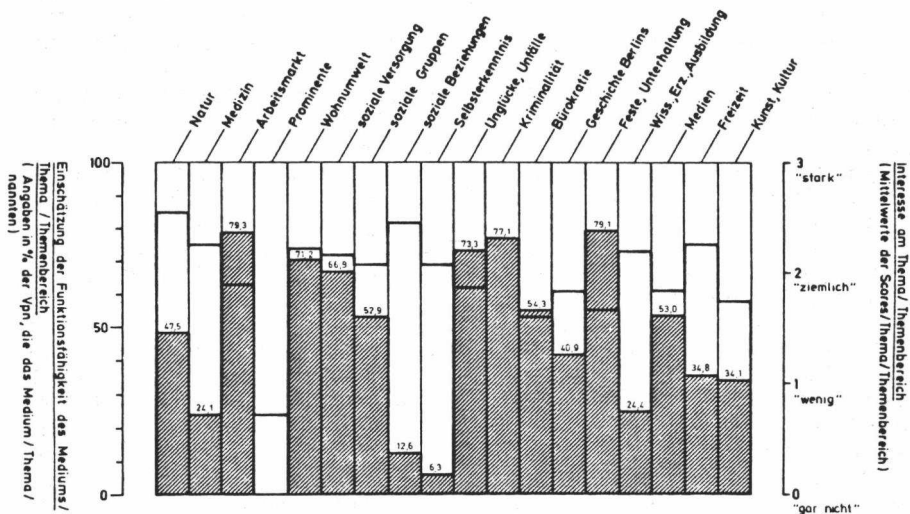

Abb. 1c: Das Interesse an einzelnen Themen/Themenbereichen und die Funktionseinschätzung der Tageszeitung je Thema/Themenbereich

Quelle: Renckstorf/Rohland, 1981: 138

Rahmen von Publikumsbefragungen wurden die Vpn nicht nur nach ihren Themeninteressen, sondern auch danach befragt, welche Medien man bei

den besagten Themen "... erfahrungsgemäß am besten benutzen ..." könne. Die so erhobene ("subjektive") Ein-

schätzung der Funktionserfüllung der Medien Hörfunk, Fernsehen, Tageszeitung wird in den *Abbildungen 1a, 1b und 1c* jeweils vor dem Hintergrund der Intensität des Interesses an den einzelnen Themen dargestellt.

(Die direkte Gegenüberstellung von Scores, die Interessen-Intensitäten repräsentieren von %-Werten, die die Einschätzung der Funktionserfüllung symbolisieren, ist insofern angemessen, als jedes Medium bei jedem Thema 100%ige Funktionseinschätzung hätte erreichen können und umgekehrt jedes Thema einen Score von 3,0 hätte erzielen können, wenn 100% der Vpn es als "stark" interessierend bezeichnet hätten).

Die Abbildungen 1a-c weisen für die einzelnen Medien jeweils zwei themenspezifische Werte aus, deren Differenz die in unserer Population (subjektiv) empfundene "funktionale Defizite" (= Interesse > Funktionserfüllung) oder "funktionale Übererfüllungen" (= Interesse < Funktionserfüllung) symbolisiert. Auch diese Daten sollten nicht überinterpretiert werden; deutlich wird gleichwohl, daß beim Medium *Hörfunk* (insgesamt) die deutlichsten "Defizite" anfallen. Hier werden bei allen erfaßten Themen/Themenbereichen z.T. erhebliche Unterschiede zwischen der subjektiven Bedeutung eines Themas und der subjektiven Bedeutung des Hörfunks bei der Information über dieses Thema ausgewiesen. (Ein Befund, der augenfällig korrespondiert mit der mittlerweile "klassischen" Feststellung von Katz/Gurevitch/Haas (1973) "...there was not one single need on the list which was served best by radio")

Die Funktionserfüllung des *Fernsehens* wird (vgl. Abb. 1b) von unseren Befragten weit höher eingeschätzt; die Konfrontation dieser Daten mit den Interessen-Scores signalisieren, daß es zwei Themenbereiche gibt, bei denen die Einschätzung der Funktionserfüllung des Fernsehens größer ist, als das Interesse an diesen Themen: es sind dies die Bereiche "... Unglücke, Unfal-

le ..." und "... Medien ...". Bei anderen Themenbereichen werden hingegen "Defizite" deutlich, d.h. daß die Einschätzung der Funktionserfüllung – im Vergleich zum Themen-Interesse – nicht sehr ausgeprägt ist.

Die entsprechenden Werte für das Medium "*Tageszeitung*" (insgesamt) sind in der Abb. 1c dargestellt. Bei den Tageszeitungen gibt es bei fünf Themen/Themenbereichen Funktionsfähigkeits-Einschätzungen, die höher liegen als die entsprechenden Interessen-Scores. Dies deutet auf eine – im Vergleich zu HF und FS – insgesamt sehr günstige Bewertung der Funktionserfüllung hin. Diesen ("positiven") Zonen der "funktionalen Übererfüllung" stehen aber auch deutlich "defizitäre" Bereiche gegenüber (vgl. Bereiche: "... Medizin ...", "... Wiss., Erz., Ausbildung ...", vgl. Abb. 1c).

Faßt man die Ergebnisse unserer Befragungen zu diesem Aspekt zusammen, so ergibt sich aus der Gegenüberstellung der

Interessens-Intensitäten der Befragten je Thema/Themenbereich einerseits und der

Funktionseinschätzung der Medien

je Thema/Themenbereich durch die Befragten andererseits

ein Befund über "funktionale Defizite" der Medien, der in der Abb. 2 dargestellt ist:

– als gewissermaßen dimensional (funktional) defizitär werden die Bereiche "soziale Beziehungen" und "Selbsterkenntnis" ausgewiesen (ob und welche Medien hier Chancen haben, funktional zu wirken, soll an dieser Stelle nicht weiter diskutiert werden),

– deutliche "funktionale Defizite" lassen sich ausmachen für die Bereiche "... Natur ...", "... Medizin ...", "Geschichte Berlins ...", "Wiss., Erz., Ausbildung ..." und "... Freizeit ...".

Die Einschätzung des Funktionsfähigkeit der Medien übersteigt die Einschätzung des Interesses aufgrund unserer Daten bei vier Themen: "... Ar-

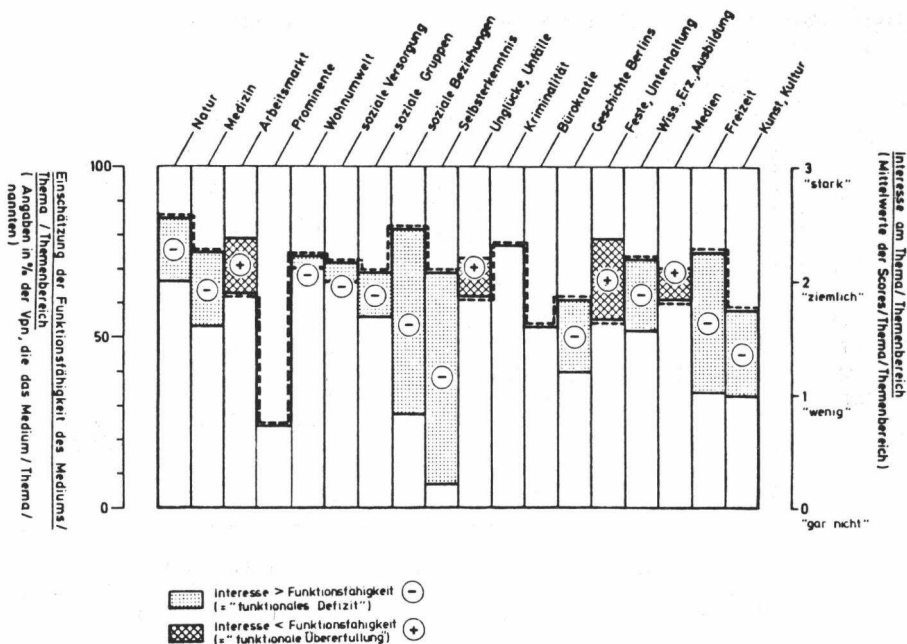

Abb. 2: Das Interesse an einzelnen Themen/Themenbereichen und die Funktionseinschätzung der Medien je Thema/Themenbereich: Zonen "funktionaler Defizite" bzw. "funktionaler Übererfüllung"

Quelle: Renckstorf/Rohland, 1981: 140

beitsmarkt . . .", " . . . Unglücke/Unfälle . . .", " . . . Feste, Unterhaltung . . ." und " . . . Medien".

Für die Themen " . . . Kriminalität . . ." und " . . . Bürokratie . . ." signalisieren unsere Daten eine Entsprechung beider Werte (Funktionsfähigkeit = Interesse).

1.3. Die Bedeutung der Medien bei der Information über Ereignisse unterschiedlicher "Nähe"

Die Frage nach der subjektiven Bedeutung der Medien (und anderer Informationsquellen) bei der Information über Ereignisse unterschiedlicher "Nähe" diene uns als dritter Zugang zum Problem der Erfassung von "Leistungsdefiziten" der Medien – aus der Perspektive der Menschen. Wie informieren sich die Menschen über die laufenden Ereignisse ihrer näheren und ferneren Umgebung? (Hier ging es also nicht um die themenspezifische Informa-

tionsuche bzw. die themenspezifische Einschätzung der Funktionserfüllung unterschiedlicher Medien, sondern um die Einschätzung der Funktionserfüllung der Medien, unter dem Aspekt räumlicher "Nähe" laufender Ereignisse).

Gefragt wurde danach, wie – d.h. anhand welcher Informationsquellen – sich die Menschen informieren über:

(a) allgemein über "das, was so täglich passiert",

(b) über das, was "so täglich in Berlin passiert" und

(c) über das Ereignis "aus ihrer unmittelbaren Umgebung, aus ihrem Bezirk"

Die Verteilung der Antworten stellt die Abb. 3 unter dem uns besonders interessierenden Aspekt der räumlichen (bzw. sozialen) "Nähe" der Themen dar. (Die "allgemeine" Informationssuche und ihre Medien wurden dabei unter "national", die Berlin-spezifische unter "regional" und die Bezirks-spezifischen unter "lokal" dargestellt)

(Frage: "Welche Informationsquellen sind für Sie am wichtigsten" bzw. "Wo haben Sie sich die genaueren Informationen geholt?")

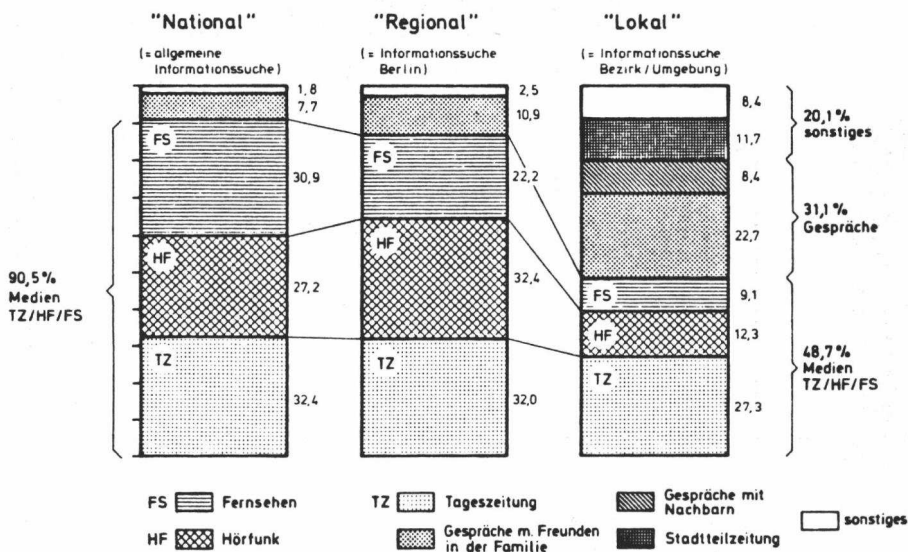

Abb. 3: Die Bedeutung massenmedialer/interpersonaler Informationsquellen bei der Information über Ereignisse unterschiedlicher "Nähe"

Quelle: Renckstorf/Rohland, 1981: 142

Drei Tendenzen werden klar erkennbar:

- (1) die Bedeutung der Medien als Informationsquelle nimmt bei zunehmender "Nähe" des Berichtsgegenstandes markant ab (der Anteil, der auf mediale Informationsquellen entfällt, sinkt – drastisch – von 90,5% (!) auf 48,7%),
- (2) der Bereich der "lokalen" Information mittels Medien wird recht eindeutig dominiert vom Medium Tageszeitung: Hörfunk und Fernsehen spielen hier nur noch untergeordnete Rollen),
- (3) ganz allgemein aber stellen auch in einer großstädtischen Region wie Berlin (West) die Gespräche – d.h. die interpersonelle, face-to-face Kommunikation – mit Freunden und Nachbarn nach wie vor einen zentralen Faktor im lokalen Informations- und Kommunikationsprozeß dar.

2. Publikums-Erwartungen und Medien-Angebote: aus theoretischer Perspektive

Der Nachweis bestehender Disparitäten zwischen dem, was die Menschen (in Berlin) erfahren wollen und dem, was ihnen die Medien (in Berlin) an Information anbieten ist damit sicherlich in vieler Hinsicht (noch) nicht erschöpfend erbracht. (Immerhin aber deuteten alle drei explorativen, auf "dimensionale" Klärung hin entworfenen Zugänge übereinstimmend auf die Existenz von Spannungen im Verhältnis von Publikums-Erwartungen und Medien-Angeboten hin, so daß eine der Forschungsfragen (= "Tut der Rundfunk genug im Regionalen/Lokalen?") – mit der gebotenen Vorsicht – verneint werden konnte).

Zu ganz ähnlichen Befunden sind auch andere, mit z.T. repräsentativen Stichproben arbeitende Untersuchungen gekommen (Infratest, 1978; Teichert, 1982; Buß, 1979; Eckhardt, 1979 etc.); die Existenz erheblicher Differenzen zwischen Medien-Angebot und Publikums-Erwartungen darf m.E. – schon auf diesem Level der Analyse – als erwiesen gelten.

Wie massiv aber diese Differenzen aber real sind, wird durch solche globalen Daten zu den Themenpräferenzen "des" Publikums eher noch kaschiert: Variablen wie *Alter* (daß sich im Verlaufe des Lebenszyklus gewichtige und typische und für die Zuwendung zu den Medien bedeutsame Interessenverlagerungen ergeben, wird z.B. bei Dimmick/McLain (1979) breit diskutiert), *Geschlecht*, *Schulbildung*, *Stellung im Beruf*, *Lebensperspektiven* (als Indikator für "Selbst-Konzeptionen") etc. interagieren durchaus kräftig mit (*Themen-)*Interessen. D.h., die real anzusetzenden "Leistungsdefizite" der Medien dürften kaum zu überschätzen sein: für jede denkbare Teilgruppe des Publikums dürfte eine quantitativ wie qualitativ charakteristische Differenz zwischen Erwartung und Angebot nachweisbar sein. (Daß in diesem Zusammenhang auch *regionale*, d.h. regionaler/lokaler *Kultur* und "*Identität*" folgende Unterschiede bei den Präferenzen für best. Themen unterstellt werden müssen, darauf deuten z.B. bei Teichert (1982) dargestellte Daten hin) Der Umgang mit solchen Differenzen zwischen Medien-Angebot und Publikums-Erwartungen, die Konsequenzen, die aus solchen Befunden abgeleitet werden sind offensichtlich ganz abhängig von der je verfolgten *Kommunikationspolitik* (gesamter Gesellschaften und/oder einzelner Institutionen) und sollen hier nicht weiter diskutiert werden.

Welche Konsequenzen ergeben sich aber aus den Differenzen für den Zweig der *Medienforschung*, der sich mit dem Problem der "Wirkungen" der Medien beschäftigt? Solche (subjektiven) Differenzen eignen sich zunächst einmal

hervorragend zur Indikation (subjektiven) "Rezipienten"-Handelns. Ganz im Sinne des Thomas'schen Theorems ("... if men define situations as real, they are real in their consequences...") werden hier zentrale Zugänge zum Verständnis des sozialen, auf die Medien bezogenen Handelns der Menschen deutlich. Palmgreen, e.a. (1981) haben erst jüngst – am Beispiel der Zuwendung zu Fernseh-nachrichten – darauf verwiesen, daß die Entscheidung, ein bestimmtes Nachrichtenprogramm zu sehen, eng verknüpft ist mit der (subjektiven) Wahrnehmung von konkret erhaltenen (bzw. potentiell erhaltbaren) "Gratifikationen" unterschiedlicher Nachrichtenprogramme. Die Informations-Erwartungen der Menschen spielen also eine wesentliche Rolle, wenn das Handeln der Menschen verstanden werden soll.

Informationserwartungen allein langen dazu aber ebensowenig hin, wie andere isolierte Variablen, die in der Geschichte der "Theorie der Massenkommunikation" zuweilen (monistisch) als "die" Erklärenden angesehen wurden. Nicht nur haben Menschen – ihren vieldimensionalen Bedürfnissen entsprechend – viele andere Erwartungen als die nach "Information" (vgl. z.B. den von Katz/Gurevitch/Haas (1973:37) aufgestellten Katalog von Erwartungen); die Informationserwartungen der Menschen – die auf die Medien gerichtet sein können oder nicht – fallen überdies nicht vom Himmel, sondern entstammen jeweils bestimmten sozialen Kontexten, stellen jeweils nur relativ stabile (subjektive) Re-Aktionen auf konkrete Situationen ("Alltag", "Lebenswelt") dar. Daß z.B. auch kurzfristige, kurzlebige soziale Situationen die Zuwendung zu den Medien, das Nutzen und Benutzen ihrer Inhalte wesentlich bestimmen können, signalisiert eine kürzlich für den WDR erstellte explorative Studie "Zum Stellenwert des Radiohörens" im häuslichen Kontext (Eckhardt, 1982).

Im Zuge von (per "Zufallsgenerator" zeitlich bestimmten) *Selbstbeobachtungen* einer Stichprobe von 120 im Sendegebiet des WDR lebenden Menschen wurden – im Tageslauf – eine Reihe von Merkmalen häuslicher Situationen erhoben: Tätigkeiten, Anwesenheit anderer Personen, subjektive Stimmungslagen und die Zuwendung zu Medien (insbes. Radio, Schallplatte, Kasette, Fernsehen) etc. Zentralles Ergebnis dieser auf mehr als 17.000 Einzelbeobachtungen basierenden Studie: ob überhaupt Radio gehört wird, hängt weitgehend von der unmittelbar gegebenen Situation (Tätigkeit, Anwesenheit anderer, Stimmungslage etc.) ab; wichtig ist insbesondere – so diese Studie – "ob man alleine oder mit anderen Personen zusammen ist". (Eckhardt, 1982)

So geben die *Informationserwartungen der Menschen* – hier vor allem verstanden als das Interesse an bestimmten Themen oder Themensbereichen – sicherlich nicht den "*archimedischen Punkt*" einer Massenkommunikationsforschung ab, die das konkrete Nutzen und Benutzen der Medien und ihrer Inhalte durch die Menschen erklären will. Die Informationserwartungen stellen keine theoretischen Fixpunkte dar, sind keine nicht weiter erklärbaren Entitäten. Sie entstehen im Rahmen von und unterliegen vielmehr genau jenen Prozessen menschlichen sozialen Handelns, deren Verständnis essentielles Anliegen einer Theorie der (Konsequenzen von) Massenkommunikation ist. Als jeweils subjektive Ergebnisse der Spannung zwischen ("objektiv") gegebener Situation und ("subjektiv") erstellter Definition der Situation sind sie – prinzipiell ständiger Überarbeitung und Re-Definition unterworfen – gleichwohl wichtige Indikatoren für den sozialen Prozeß des Publikums-Handelns. (Daß das "Publikums-Handeln" m.E. am angemessensten anhand von Konzepten des "interpretativen Paradigma" (Wilson, 1973; Krappmann, 1969) analysiert und verstanden werden kann, soll hier nur betont und nicht ausgeführt werden (vgl. Renckstorf, 1977).)

3. Fazit

Theoretisch wie praktisch existente Disparitäten zwischen Publikums-Erwartungen und Medien-Angeboten stellen sich aus *kommunikationspolitischer Perspektive* ungleich dramatischer dar. Denn Quantität wie Qualität der Differenz zwischen den Informationserwartungen der Menschen und den Informationsangeboten der Medien markieren ein Problem, das – vor allem für die Medien selbst – leicht zum Halsrätsel werden kann. Jedenfalls ab einer bestimmten *kritischen Grenze* – die den Übergang von "latenten" zu "manifesten Leistungsdefiziten" der Medien bezeichnete – dürften (dauerhafte) Disparitäten einfach zur Abwendung der Zuschauer/Hörer/Reader von den Medien führen.

Bei Durkheim heißt es entsprechend: "Wenn die Nützlichkeit einer Tatsache (auch) nicht das Sein der Tatsache zur Folge hat, so muß sie doch im allgemeinen nützlich sein, um sich behaupten zu können. Denn schon der Umstand, daß sie in keiner Weise nützlich ist, genügt um ihre Schädlichkeit zu begründen, da sie . . . einen Aufwand erfordert, ohne irgendetwas zu leisten". (Durkheim, 1965 (1895): 182)

Die Forderung nach "Bürgernähe" der Medien – die z.B. in der Bundesrepublik zunehmend deutlich formuliert wird – signalisiert sicher, daß für manche Teile des Publikums der Medien die Differenz zwischen Erwartetem und Erhaltenem zu groß ist. Daß die Medien solchen Entwicklungen nicht tatenlos zusehen müssen, sondern – z.B. durch größere "Offenheit", "Zugänglichkeit", generell: verbesserte "Instrumentalisierbarkeit" der Medien durch die Menschen – solcher Tendenzen Rechnung tragen können, scheint mir grundsätzlich außer Frage zu stehen. Im Rahmen der schon angeführten Studie aus Berlin ergab sich beispielsweise, daß gerade diejenigen, bei denen die deutlichsten Diskrepanzen zwischen dem bestehenden Informationsangebot der Medien und den eigenen Informationserwartungen

anzusetzen sind (i.e. die jungen, "offenen", politisch aktiven Teile des Publikums), diejenigen waren, die auf (innovative, "offene", zugängliche, konkrete)

lokale Pilot- oder Testsendungen von Hörfunk und Fernsehen (in Berlin) am positivsten reagierten.

LITERATUR

- Becker, L.B. (1982): Zweigweg-Kabelfernsehen und Publikums-Reaktionen. Zum aktuellen Entwicklungsstand des Qube-Systems, in: Rundfunk und Fernsehen, vol. 30 (1982), S. 5-13
- Busch, Ch., e.a. (1981): Was Sie schon immer über Freie Radios wissen wollten, aber nie zu fragen wagten!, Münster, 1981
- Buß, M. (1979): Regionale Medien und Bürgerinteressen, in: Media Perspektiven, 12/79, S. 811-818
- Dam, D. van (1981): Lokaler Rundfunk in den Niederlanden, in: Rundfunk und Fernsehen, vol. 29 (1981), S. 399-414
- Dexter, L.A. (1964): Introduction, in: Dexter/White (eds; 1964): People, Society and Mass Communication, op. cit., p. 3-25
- Dimmick, J.W./McCaine, Th.A. (eds, 1979): Use of Mass Media: Patterns in the Life Cycle, in: ABS, vol. 23 (1979), No. 1
- Durkheim, E. (1965/1895): Die Regeln der soziologischen Methode, Neuwied/Berlin, 1965
- Eckhardt, J. (1979): Bürgernähe garantiert Hörerfolg, in: Media Perspektiven, 10/79, S. 703-708
- Eckhardt, J. (1982): Stellenwert des Radiohörens. Versuch eines neuen Forschungsansatzes, (erscheint in: Rundfunk und Fernsehen, vol. 30 (1982), Heft 2)
- Infratest (1978): Kommunikationsverhalten und Buch. Undbericht o.O. (München), o.J. (1978)
- Infratest (1981): Massenkommunikation 1980, München, 1981 (Januar)
- Katz E./Gurevitch, M./Haas, H. (1973): On the Use of Mass Media for Important Things, in: Studies of Broadcasting, vol. 9 (1973), p. 31-65
- Krappmann, C. (1969): Soziologische Dimensionen der Identität, Stuttgart, 1969
- Mendelsohn, H. (1964): Sociological Perspectives on the Study of Mass Communication, in: Dexter/White (eds, 1964): People, Society and Mass Communication, New York/London, 1964, p. 29-35
- Palmgreen, Th./Wenner, L.A./Rayburn, J.D. (1981): Gratification Discrepancies and News Program Choice, in: CR, vol. 8 (1981), p. 451-478
- Renckstorf, K. (1977): Neue Perspektiven in der Massenkommunikationsforschung, Berlin, 1977
- Renckstorf, K./Rohland, L. (1981): Hörfunk und Fernsehen in Berlin. Eine empirische Studie zur Akzeptanz regionaler/lokaler Programangebote, Hamburg, 1981 (2 Bde.)
- Teichert, W. (1982): Die Region als publizistische Aufgabe, Hamburg, 1982
- Wilson, Th.P. (1973): Theorien der Interaktion und Modelle soziologischer Erklärung, in: AG Bielefelder Soziologen (Hrsg., 1973): Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit, Hamburg, 1973, S. 54-79
- Wrong, D.H. (1961): The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology, in: ASR, vol. 26 (1961), p. 183-193

George Muskens

Kritiek van de massacultuur en inhoudsanalyse

Een methodologische beschouwing

... dat men, ten einde het verschijnsel van de culturele verdingelijking te leren kennen volgens de gangbare normen van de empirische sociologie, gebruik zou moeten maken van verdingelijke methoden ...¹⁾

Inleiding

Helaas is er geen al te duidelijke vooruitgang op het terrein van de kritiek van de massacultuur en de methodologie van de analyse van tekstmateriaal.

Dit is des te erger omdat de kritiek op b.v. het barbaars-lage niveau van de massacultuur gebaseerd wordt op de analyse en interpretatie van de inhoud van de producenten der massacultuur—televisieprogramma's, series, geïllustreerde tijdschriften, popmuziek, strips etc. Tot voor kort werd zelfs de invloed op het bewustzijn van de gebruikers of op het bewustzijn van de lagere klassen in de samenleving afgeleid uit die inhoud.

Men kan er niet omheen dat het methodologische niveau van de kritiek van de massacultuur ontoereikend is vergeleken met de theoretische pretenties en het politieke of culturele belang ervan. Belangstelling voor methodologische kwesties is nogal zeldzaam. De deelname aan methodologische discussies is gering en vaak te technisch van karakter.

Het gehele methodologische debat inzake de kritiek van de massacultuur kan dan ook worden samengevat in een paar zinnen en stellingen, a.h.w. een paar piek-ervaringen uit een periode van meer dan veertig jaar sociaal-wetenschappelijk onderzoek en politieke of intellectuele belangstelling voor de massacultuur:

1. Reeds voor de tweede wereldoorlog zijn m.n. door Adorno²⁾ en Laswell³⁾ (overigens uiteenlopende politieke)

theorieën over de massacultuur geformuleerd.

2. In 1952, dus ongeveer vijftien jaar later, is het Berelson die als eerste een monografie wijdt aan de methode van inhoudsanalyse in politiek onderzoek.⁴⁾ Hij legt de nadruk op "een onderzoekstechniek voor de objectieve, systematische en kwantitatieve beschrijving van de manifeste inhoud van een communicatieproces" (pg. 18). Hiermee geeft hij de toon aan voor de belangrijkste traditie in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek van taalgebruik: de kwantitatieve inhoudsanalyse. Hij en een aantal andere methodologen (b.v. Osgood, North et.al. en Holsti)⁵⁾ ontwikkelen in de decennia daarna procedures waarmee manifeste eigenschappen van de inhoud van communicatief materiaal geteld kunnen worden en geanalyseerd in kruistabellen.

3. Deze objectieve, systematische en kwantitatieve benadering is bekritiseerd door Kracauer.⁶⁾ Hij legt de nadruk op het geringe theoretische niveau van de kwantitatieve aanpak. Hij suggereert dat een hechter verband tussen theorie en methode van inhoudsanalyse kan worden gevonden wanneer men aandacht besteedt aan de latente betekenis van stukken tekst en aan de rol van de context voor de betekenis van woorden of andere analyse-eenheden.

4. Vanuit een wat ander, maar evenzeer kritisch standpunt tegenover Berelson's aanpak, hecht George⁷⁾ veel waarde aan de betekenis van bepaalde wendingen in tekstmateriaal die met een lage frekwentie voorkomen. Deze kunnen voor de tekst als geheel van doorslaggevende betekenis zijn, terwijl dit nooit uit een frekwentietelling zou kunnen blijken. Of dit soort wendingen belangrijk zijn, kan blijken uit de toepassing van non-frekwentiemethoden. In deze aanpak is betekenis een kwestie

van bijzondere opvallendheid (singulariteit) en niet van frekwentie (Berelson), contingentie (Osgood) of latent-verborgen betekenissen (Kracauer).

5. Na 1960 worden er procedures ontwikkeld voor een geautomatiseerde beschrijving van de inhoud van communicatief materiaal.⁸⁾

Er is echter nauwelijks enige discussie geweest over de bijzondere bijdrage van geautomatiseerde inhoudsanalyse aan de methodologische problemen van de inhoudsanalyse, afgezien van bijdragen op het gebied van de efficiëntie van onderzoek en de precisie van methoden.⁹⁾

6. In de dertig jaar die verstreken zijn na het verschijnen van Berelson's monografie zijn er überhaupt slechts een paar pogingen gewaagd om een redelijk evenwicht te vinden tussen kwantitatieve procedures in de inhoudsanalyse en de geldigheid, de betrouwbaarheid, de theoretische en de maatschappelijke relevantie ervan.¹⁰⁾

7. De strijd tussen de kwantitatieve en de kwalitatieve inhoudsanalyse vindt zijn voorlopig eindpunt in Ritsert's boek "Inhaltsanalyse und Ideologiekritik".¹¹⁾ Hij voegt drie fundamentele overwegingen toe aan die van Kracauer en George inzake context, latente betekenis en bijzondere opvallendheid. Deze zijn: a. zijn benadering van het begrip latente betekenis;

b. zijn methodische idee betreffende een inhoudsanalyse. De inhoudsanalyse is volgens hem een kwestie van een voortdurende uitwisseling tussen enerzijds theorieën, ideeën, begrippen en anderzijds het te analyseren tekstmateriaal;

c. zijn stelling dat de rol van de inhoudsanalytist neerkomt op die van de rechter, de beoordelaar. Hij ontkent dat de inhoudsanalytist zijn werk kan doen door enkel accuraat te zijn.

8. Sinds kort heeft menig inhoudsanalytist het gebruik van semiotische procedures bepleit,¹²⁾ in het bijzonder in die gevallen waarin het materiaal bestaat uit een mengeling van woorden en beelden (b.v. geïllustreerde tijdschriften, advertenties, films, strips). Door de

structurele, naar Taal, Symbool en Ideologie verwijzende aspecten van de moderne massacultuur te analyseren, tracht men de latente betekenissen ervan te achterhalen. Op deze wijze worden sociale wetenschappers geconfronteerd met theorieën en methoden van een bepaalde taal- en symboliekunde en met de groeiende interesse van taalkundigen voor hun belangstellingsgebied: de politieke en culturele betekenis van de massacultuur.

Het octet van de methoden en de methodologie van de inhoudsanalyse kan als volgt worden samengevat:

I. Afgezien van een hoop nonsens aangaande de methoden van inhoudsanalyse, zijn er een aantal methoden en technieken ontwikkeld waarmee tekstmateriaal geklassificeerd, geteld en in schalen geordend kan worden, inclusief geëigende betrouwbaarheids-toetsen.

Deze methoden en technieken zijn toegepast bij de bestudering van de inhoud van bijv. psychotherapeutisch materiaal,¹³⁾ politieke documenten,¹⁴⁾ boodschappen in experimenten¹⁵⁾ en zelfs producten van de massacultuur.¹⁶⁾ Deze toepassingen hebben bijgedragen tot betere theorieën op de genoemde gebieden en tot inzicht in de problemen die er spelen.

II. Ondanks dat moeten we, meer algemeen gesproken, opnieuw bevestigen wat Laswell had geconcludeerd, voordat er pogingen gedaan waren om een methodologische basis te geven aan de kwantitatieve inhoudsanalyse; er is 'geen goede theorie over communicatie via symbolen waarmee voorspeld kan worden, hoe bepaalde symbolen, houdingen of ideologieën uitgedrukt zullen worden in manifeste symbolen'.¹⁷⁾

III. Theoretisch gezien zijn ideeën omtrent latente betekenissen, context, bijzondere opvallendheid en compositie of structuur voor de analyse van tekstmateriaal onmiskenbare elementen in de inhoudsanalyse. Daarover mag geen misverstand bestaan. Probleem is niettemin dat vele studies die deze

ideeën toepassen weinig overtuigend zijn waar het gaat om de gebruikte procedures en gepresenteerde resultaten. Procedures, werkwijzen of systematiek zijn nauwelijks verantwoord. Hierdoor vallen te gemakkelijk onderzoeksmethode en onderzoeksdoel samen.

IV. De methodologische ideeën van Ritsert en zijn ideeën betreffende de rol van de inhoudsanalyst zijn onvolgende op hun waarde onderzocht, laat staan dat ze systematisch zijn toegepast in de kritiek van de massacultuur. Er zijn geen publicaties bekend die systematisch de verbanden verhelderen tussen deze ideeën en de ideeën van de latente betekenis, bijzondere opvallendheid, context en compositie, structuur.

V. Het is niet onbegrijpelijk dat recentelijk goede argumenten naar voren gebracht zijn om het onderscheid tussen kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse te relativeren. Gewezen kan worden op publicaties van Andr n, van Van Cuilenburg en Kriz.¹⁸⁾

Voor al deze auteurs is inhoudsanalyse in vrijwel alle gevallen een zaak van het beoordelen van teksten op grond van de systematische toepassing van beoordelingsregels. Zij volgen wat dit betreft (en terecht) Ritserts overwegingen (zie boven ad 7). Kwantitatieve inhoudsanalyse is voor hun inhoudsanalyse waarin de beoordeling resulteert in het toekennen van numerieke waarden aan teksten, de kwalitatieve inhoudsanalyse is die waarin de analyse resulteert in essay-achtige beschrijvingen en interpretatie. Maar, in beide gevallen gaat het om:

- a. de systematische toepassing van beoordelingsregels;
- b. het doen van betrouwbare, geldige en relevante uitspraken over tekstmateriaal.

Positiebepaling

Niet vergeten mag echter worden dat de z.g. kwantitatieve inhoudsanalyse uit een geheel andere denkwereld voortkomt dan de z.g. kwalitatieve. Daarom is er in de praktijk nog steeds

een grote en moeilijk te overbruggen kloof wanneer het gaat om de concrete invulling van wat:

- a. de systematische toepassing van beoordelingsregels is
- b. wat maatstaven zijn voor betrouwbaarheid, geldigheid of relevantie.

De kwantitatieve inhoudsanalyse komt voort uit de sfeer van een operationalistische methodologie, terwijl nu ook een mathematisch gerichte methodologie opgeld doet. De kwalitatieve inhoudsanalyse komt voort uit de hermeneutische methodologie. Hier, in de hermeneutiek, komt het aan op de fundamentele ervaring m.b.t. de ons omringende (symbolische) wereld.

Het operationalisme van de kwantitatieve inhoudsanalyse stelt daarentegen de precisie voorop waarmee (kleine) stukjes 'werkelijkheid' aspecten en waarden van begrippen-als-bedoeld indiceren. In de mathematisch gerichte methodologie gaat het om de gelijkenis tussen een veelzijdige werkelijkheid en een afbeelding daarvan in een formeel model.

Deze tegenstelling kan t.a.v. betrouwbaarheid, geldigheid en relevantie als volgt gepreciseerd worden.

Op het niveau van de betrouwbaarheid is het zo dat de preciese betrouwbaarheidscoëfficiënt en het gecontroleerde betrouwbaarheidsexperiment staan tegenover de integriteit van de beoordelaar en de dialoog tussen meerdere personen.

Op het niveau van de geldigheid staan geobjectiveerde indicaties voor het begrip-als-bedoeld in de variabele-als-gemeten of van model en werkelijkheid tegenover dialoog, intersubjectieve overeenstemming in het wetenschappelijk forum en de kracht van argumenten.

Relevantie lijkt, zeker in de hoek van de operationalistische methodologie, gereduceerd te zijn tot datgene wat meetbaar is en uni-dimensioneel schaalbaar, terwijl in de hoek van de hermeneutiek gezocht lijkt te worden naar verbanden die zo fundamenteel zijn, dat ze zich, als het erop aankomt, aan waarneming lijken te onttrekken. Ze zijn 'latent'.

Het onderscheid tussen kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse dient op goede gronden gerelativeerd te worden. Hieromtrent deel ik de opvatting van eerder genoemde auteurs. Het (sociaal-)wetenschappelijk onderzoek van taal en tekens moet gebaseerd zijn op beoordelingen volgens de systematische toepassing van regels en moet leiden tot betrouwbare, geldige en relevante uitspraken.

Dit geldt voor iedere inhoudsanalyse. En misschien komt er een tijd waarin het onderscheid tussen kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse een aardige herinnering oproept aan de vervlogen tijden van een dan achterhaalde methodenstrijd. Zover zijn we echter zeker niet. Nu moeten we zoeken naar concrete stappen vanuit de bestaande praktijk van de kwantitatieve inhoudsanalyse en vanuit de kwalitatieve in de richting van hun 'eenheid' — in de richting van de systematische toepassing van beoordelingsregels en van betrouwbare, geldige en relevante uitspraken.

Wij willen in de drie komende paragrafen van dit artikel enige concrete stappen in die richting aanwijzen en bespreken. Het zijn er een drietal. Twee sluiten aan op bestaande praktijken van de z.g. kwantitatieve inhoudsanalyse en een op die van de z.g. kwalitatieve inhoudsanalyse.

Alle drie de stappen hebben te maken met oordeelsvorming en de systematische toepassing van beoordelingsregels. Men kan stellen, dat ze daarom direct aansluiten op het praktische werk en de praktische problemen van coörders/inhoudsanalysten/tekstcritici of hoe men degenen die wetenschappelijk bezig zijn met taal en tekens ook noemen wil.

De *eerste stap* betreft een bijdrage over de rol die oordeelsvorming zou kunnen spelen in het 'meten van variabelen' in teksten. Deze bijdrage is m.a.w. geënt op de operationalistische idee dat er uni-dimensionele variabelen gemeten kunnen worden die verwijzen naar unieke begrippen-als-bedoeld.

De *tweede stap* betreft een bijdrage

over de rol die de multi-dimensionele mathematische afbeeldingen van een grote en verscheiden hoeveelheid kenmerken van tekstmateriaal zou kunnen spelen bij de beoordeling van teksten en het doen van betrouwbare, geldige en relevante uitspraken. Deze bijdrage is gericht op de ontwikkeling van 'mathematische inhoudsanalyse'.

De *derde stap* betreft een bijdrage van kwalitatieve zijde. Wij zullen naar voren brengen dat systematische of systematiseerbare beoordelingsregels gevonden kunnen worden in 'herkauwen als methodologisch principe'. Het begrip 'herkauwen als methodologisch principe' is ontwikkeld in de algemene literatuurwetenschap.

Oordeelsvorming in de kwantitatieve inhoudsanalyse

Wijdverbreid is de idee dat het in principe mogelijk is frekwenties in tekstmateriaal op preciese wijze te meten of eigenschappen van dat materiaal op preciese wijze te identificeren.

Inhoudsanalyse is kwantitatief wanneer bijv. woordfrekwenties of zinslengten op preciese wijzen geteld worden, woordsoorten foutloos geïdentificeerd worden of taken, neergelegd in een codeboek, betrouwbaar uitgevoerd worden. Preciese frekwenties, foutloze woordsoorten of betrouwbare codes zijn data, geschikt voor verdere statistische of mathematische analyse.

Maar kunnen de gegevens die op bovenstaande wijzen verkregen zijn, nog wel als data beschouwd worden, wanneer de beoordelende, interpreterende rol van de inhoudsanalyst in de beschouwing betrokken wordt? Is die beoordelende rol verenigbaar met precisie of niet? Is precisie eigenlijk wel een noodzakelijke voorwaarde voor kwantitatieve inhoudsanalyse of niet? Om met de laatste vraag te beginnen: Gelet op de vele inhoudsanalyses van bijv. geïllustreerde bladen die pretenderen kwantitatieve inhoudsanalyses te zijn, zou men kunnen denken dat precisie alles is behalve een noodzakelijke voorwaarde voor kwantitatieve inhouds-

analyse. Maar natuurlijk ontkent niet-temin niemand dat precisie in principe noodzakelijk is. Vele inhoudsanalysten moeten alleen erkennen dat ze faalden op dit punt in vele projecten.

Dan de tweede vraag: is de beoorde- lende rol verenigbaar met precisie, met deze noodzakelijke voorwaarde voor kwantitatieve inhoudsanalyse?

Ritsert lijkt deze verenigbaarheid te ontkennen. Zo ook auteurs als Markoff c.s. en Cartwright.¹⁹⁾ Zij ontkennen dat een codeur op mechanische wijze de eigenschappen van de te coderen tekst kan identificeren. Zelfs codeurs, die ge- selecteerd en geïnstrueerd worden om op correcte wijze een codeboek toe te passen, moeten hun instructies én de te coderen teksten interpreteren, voordat ze een code kunnen toekennen. Daar- voor moeten zij interpreterende vaar- digheden hebben en onderling commu- niseren om zo tot consensus te komen; zelfs zij ontkomen er niet aan een be- oordelende rol te spelen.

In de woorden van Ritsert: 'Bei der Inhaltsanalyse trifft das dialogi- sche Moment, das tendentiell zu einem Consensus im Situations- und Sinnver- ständnis führen muss, den Verlässlich- keitsmasse mehr oder weniger zurei- chend indizieren, besonders deutlich hervor. Der Schein, die Coder gingen bloss subsumtorisch vor und fungierten gleichsam als 'neutrale Forschungsin- strumente', kann hier entstehen, weil der deduktivistische Mythos die Bedeu- tung umgangsprachlich gegebenen Vorverständnisses vom Sinngehalt der Regeln, Kategorien und Texte herab setzt. Dieses Vorverständnis entfaltet und präzisiert sich in dem Masse wie die Verschlüssler im Dialog unterein- ander, mit Versuchplannern – und wenn man so sagen darf – mit dem Material selbst, sich im Richtung auf erweiterte Intersubjektivität, auf einen Höher vermittelten Consensus hin be- wegen' (pag. 83-84).

Precisie, die geïndiceerd wordt door een betrouwbaarheidsindex, heeft geen waarde volgens de genoemde au- teurs, wanneer deze niet gebaseerd is op interpretatie en dialoog door en tus-

sen codeurs; hij is artificieel en van geen waarde wanneer men codeurs laat werken als waren zij machines, technische instrumenten en geen menselijke wezens.

Deze relativerende benadering van precisie en betrouwbaarheid in de kwantitatieve inhoudsanalyse kan als volgt beschreven worden in algemene methodologische categorieën:

1. Wanneer de onderzoeker codeurs beschouwt en laat werken als waren zij machines, dan creëert hij coderings- artefacten in plaats van geldige data;
2. Een geldige, d.w.z. verklarende theorie is minstens evenzo noodzake- lijk voor kwantitatieve inhoudsanalyse als de precisie van de toegepaste me- thoden.²⁰⁾

Oordeelsvorming en schaalconstructie

Wat betreft de vraag of oordeelsvor- ming verenigbaar is met precisie in de inhoudsanalyse verwijst Ritsert zelf naar Kaplan en Martin en hun methodo- logische regels in deze.²¹⁾

Daarnaast kan gewezen worden op de wijze waarop het proces van oordeels- vorming uitgangspunt is geworden voor een speciaal soort preciese methodo- logie. Deze methodologie heeft betrek- king op de vergelijking en rangordening van objecten door een beoordelaar; ze is bekend als:

– Thurstone's wet van het vergelij- kende oordeel met de daarbij behou- rende paarsgewijze vergelijkingsme- thoden²²⁾;

– Torgerson's wet van het categorisch oordeel met de daarbij behorende me- thoden van de opeenvolgende interval- len.²³⁾

Deze methodologieën en hun toepas- sing in sociaal-wetenschappelijk on- derzoek (bijv. psychofysica of publiek- opinie-onderzoek) benaderen een sa- mengaan van preciese methoden en vrije oordeelsvorming. En dat is juist iets waarom het in de kwantitatieve inhouds- analyse draait. Het is vreemd te noe- men in dit verband dat deze methodo- logieën en methoden niet systematisch toegepast en uitgetoetst zijn in de

inhoudsanalyse.

Methoden van paarsgewijze vergelijking of van opeenvolgende intervallen zijn slechts een paar keer toegepast, terwijl een methodologische verantwoording alleen te vinden is bij Exline en Long.²⁴⁾

Bij gebrek aan voldoende materiaal kan op dit moment niet vastgesteld worden of de toepassing van methoden gebaseerd op de wetten van het vergelijkende en van het kategorische oordeel, uiteindelijk een redelijk evenwicht zal opleveren tussen precisie en vrije oordeelsvorming. We kunnen enkel op logische gronden de veronderstelling uitspreken dat dit het geval zal zijn. Experimenteel onderzoek zal uitsluitend moeten geven.

Bij experimenteel onderzoek in dezen op teksten ontleend aan de massacultuur, moet rekening gehouden worden met de volgende bijzondere problemen:

1. In vergelijking met bijv. de politicolo-gische analyse van overheidsdocumenten of de communicatie-analyse van geschreven boodschappen in taakgroepen, bestaat de kritiek van de massacultuur uit een geheel van nogal vage theorieën over voor meerdere uit-leg vatbare teksten;

2. Het beoordelingscriterium, dat afgeleid wordt uit de kritiek van de massacultuur, kan schuil gaan achter allerlei actuele zaken in tekstfragmenten;

3. Methoden van paarsgewijze vergelijking of opeenvolgende intervallen vreten tijd en dus geld.

4. Geconstateerd werd dat theoretische deskundigen, d.w.z. beoordelaars van wie aangenomen mocht worden dat zij deskundig zijn inzake ideologie en massacultuur, minder consistent oordeelden dan diegenen die geen deskundigheid in dezen inbrachten. Aangezien al degenen die deze deskundigheid niet inbrachten vrouwen waren, die bladen beoordeelden welke zij regelmatig lezen, kan een geheel andere soort deskundigheid een noodzakelijke voorwaarde zijn voor consistente, betrouwbare oordeelsvorming over dit medium en andere media van de massacultuur: wellicht moeten de

beoordelaars gewend zijn aan de te beoordelen media van de massacultuur, ervan uitgaande dat aan een andere factor als een onafhankelijke oordeelsvorming, voldaan is.

Tot zover over de toepassing van methoden van empirische oordeelsvorming.

Op logische gronden kan een belangrijk gebied aangewezen worden van experimenteel onderzoek over de methoden van inhoudsanalyse en massacultuur. Een belangwekkende verbinding tussen kwaliteit (oordeelsvorming) en kwantiteit (betrouwbaarheid) kan hier gevonden worden.²⁵⁾

Maar, gegeven de tegenwoordig erg grote belangstelling voor automatisering van de kwantitatieve inhoudsanalyse, is het de vraag of dit experimentele onderzoek van de grond zal komen. In ieder geval is een methodologische beschouwing over de rol van interpretatieve momenten in geautomatiseerde, door de computer uitgevoerde inhoudsanalyse, zeker zo actueel.

De rol van interpretatieve momenten in geautomatiseerde inhoudsanalyses

Zeer weinig onderzoekers hebben geprobeerd de problemen van oordeelsvorming en precisie op te lossen door de toepassing van methoden van empirische oordeelsvorming in de inhoudsanalyse. Zeer veel onderzoekers daarentegen hebben geprobeerd dit probleem op te lossen door ultraprecies te zijn, door computers te gebruiken om te coderen, precies volgens de instructies van de onderzoeker. Maar iedereen weet dat een onderzoeker die een bepaalde waarde toekent aan elke analyse-eenheid, bij voortdurende aan het interpreteren is. Onvermijdelijk houdt het maken of aanpassen van manuals voor geautomatiseerde inhoudsanalyse interpretaties in, hoe precies en objectief de door de computer uitgevoerde inhoudsanalyse ook lijkt.

Zulks is het geval voor de zg. dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse,

waarvan het 'General Inquirer System' het bekendste voorbeeld is.²⁶⁾ Alle ingangen in het woordenboek van een taal worden toegewezen aan de verschillende categorieën of waarden van bepaalde onderzoeksvariabelen (bijv. politieke oriëntaties, stereotype geslachtsopvattingen etc.). Om welke variabelen het daarbij gaat, is een kwestie van te valideren benaderingen en interpretaties. Of de resultaten van zulk een gecomputeriseerde inhoudsanalyse geldig zijn of niet, moet afgeleid worden volgens dezelfde wegen als waarlangs dit gebeurt m.b.t. andere methoden in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, waarin een vergelijkbaar model wordt toegepast, en wel door te bepalen:

- welke variabelen verwijzen naar theoretische begrippen-als-bedoeld;
- welke categorieën of waarden op geldige wijzen de variabelen meten;
- welke empirische gegevens bepaalde waarden of categorieën indiceren.

Deze wegen moeten gezocht worden in de bijdragen van bijv. toetsen op content validiteit of construct validiteit tot het uiteindelijke oordeel over de validiteit van variabelen-als-gemeten.²⁷⁾ Methodologisch gezien is de dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse niet iets nieuws.

Interpretatieproblemen spelen ook in het geval van de zg. non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse, een procedure die een werkelijke methodologische vernieuwing kan blijken te zijn van de kwantitatieve inhoudsanalyse.

De methode van de non-dictionaire ge-compliceerde inhoudsanalyse lijkt op het eerste gezicht een perfecte en betrouwbare manier om de frekwenties te tellen van alle taalkundige eenheden in tekstmateriaal; daarom lijkt het een techniek die niets te maken heeft met theorie en interpretatie.

Maar non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse is niet alleen ontwikkeld om woorden te tellen op een exacte, gemakkelijke en betrouwbare manier. Degenen die deze vormen van inhoudsanalyse ontwikkeld hebben, bijv. Iker,²⁸⁾ hoopten dat de analyse van

de co-frekwenties van geselecteerde woorden nieuw en onverwacht inzicht zou opleveren in de betekenis van teksten. In een hele serie van publicaties hebben Iker en anderen getracht aan te geven waarom hun gebruik van computers in de inhoudsanalyse een zinvolle onderneming is.²⁹⁾

Het principe achter deze manier om computers te gebruiken in de inhoudsanalyse is: wat voor mathematische structuur vinden we in de co-frekwenties van vele, maar geselecteerde, woorden die in teksten gebruikt worden.³⁰⁾ En, wanneer er een mathematische structuur is gevonden, bijv. in de vorm van een factor-structuur of een cluster-structuur, is het dan mogelijk de samenstellende delen in deze structuur te interpreteren, d.w.z. semantische verklaringen te geven voor gevonden factoren, clusters etc.; is het mogelijk deze factoren, clusters etc. te beschouwen als 'een vertaling of parafraze, een stel woorden met een gelijke of gelijkende betekenis met die welke verklaard moeten worden, maar gemakkelijker of beter te begrijpen',³¹⁾ d.w.z. Kaplan's doel met de inhoudsanalyse te realiseren?

Deze onderneming, die lijkt op een puur technische oplossing voor problemen m.b.t. subjectiviteit en betrouwbaarheid in de kwantitatieve inhoudsanalyse, kan ook gezien worden als een geheel nieuwe kijk op de methodologie van de inhoudsanalyse en het taalonderzoek. Centraal in deze nieuwe kijk staat de rol van interpretatie en theorievorming in non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse. Deze interpretatie en theorievorming spelen op drie niveau's een beslissende rol. Deze zijn:

1. Het niveau van de betekenisdragende eenheid. De vraag is of woorden, die met een zekere regelmaat tezamen gebruikt worden dergelijke betekenisdragers zijn;
2. Het niveau van de selectie van betekenisdragers. Welke zijn de criteria voor deze selectie;
3. Het niveau van de uitkomsten; wat betekenen de mathematische structu-

ren van co-frekwenties van woorden en hun samenstellende delen, zoals factoren, clusters.

Co-frekwentie en betekenis

Co-frekwent gebruikte woorden dragen betekenis volgens die theorieën die uitgaan van het feitelijk taalgebruik. Dit zijn theorieën die stellen dat mensen hun gedachten, begrippen en gevoelens tot uitdrukking brengen door de woordassociaties die zij maken tijdens hun concrete en feitelijke gebruik van de taal. De onderzoekers die de non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse ontwikkeld hebben, verwijzen expliciet naar de theorie over woordassociaties en betekenis van Deese.³²⁾ Mensen gebruiken woorden in contrast met elkaar en/of woorden die gezien kunnen worden als groepen met één of meer gemeenschappelijke eigenschappen.³³⁾

De assumptie m.b.t. het gebruik van taal, dat contrasteren en groeperen manieren zijn om redelijke uitdrukkingswijzen te vinden, staat tegenover de assumpties, die stellen:

a. dat ieder woord een duidelijke betekenis of groep betekenissen heeft, die men kan vinden in de woordenboeken van een taal;

b. dat, volgens de Wittgensteinse positie, een woord enkel betekenis heeft in en door het zinsverband waarin het toevalig gebruikt wordt. 'Das Wort hat nur in seiner Satzzusammenhang bedeutung'.

De assumptie m.b.t. contrasteren en groeperen, m.b.t. associatie en co-frekwentie komt neer op een tussenpositie tussen deze beide extremen, d.w.z. tussen de verdingelijkte methoden van het objectivisme en het gebrek aan methoden in het subjectivisme.

Wanneer verondersteld wordt, dat mensen woorden associatief gebruiken teneinde zich op een zinvolle (en verstaanbare) wijze uit te drukken, dan is er een belangwekkende opening voor de kritische onderzoeker om betekenissen, intenties, cultuur en ideologie te reconstrueren uit het empirische, het

feitelijke gebruik van taal. Door te zoeken naar zinvolle interpretaties voor factoren of clusters van woorden die co-frekwent worden gebruikt, reconstrueert de onderzoeker in feite dergelijke betekenissen. Indien er theoretisch gezien verder geen bezwaren kleefden aan de non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse (die zijn er wel — daarop gaan we nog in), dan kon men zich indenken dat de steen der wijzen en het einde van de verdingelijkte wetenschap eindelijk was gevonden: dat we eindelijk Benjamin's zoektocht naar de oergeschiedenis van het Duitse Treurspel konden beëindigen. Immers, in zijn Trauerspiel-boek heeft Benjamin de principes neergelegd van een taaltheorie met bovenstaande vooronderstellingen.

In de woorden van zijn bespreker in de New York Review of Books:

'Tegenover dit soort theorieën (i.c. de idealistische taal filosofie van Wittgenstein, G.M.), echter, wijst Benjamin op de coherentie van de relaties tussen de verschillende betekenissen van een woord. Hij houdt vast aan de openheid (van de betekenis van woorden, zoals verondersteld door Wittgenstein, G.M.), maar wijst er met nadruk op dat de relaties los zijn noch geheel nieuw. Zij vormen een patroon — een configuratie — en het is de taak van de kritiek deze te reconstrueren'.³⁴⁾

Selectie, associatie en relevante veelzijdigheid

Om praktische redenen moeten er woorden geselecteerd worden in de non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse. In teksten worden nu eenmaal teveel verschillende woorden gebruikt.

Maar volgens welke criteria moet er geselecteerd worden? Is dit een kwestie van conventie, van subjectieve beslissingen of zijn er aanknopingspunten te vinden op methodologisch niveau? Er zijn twee aanknopingspunten op methodologisch niveau.

Een van beide is ontwikkeld als een techniek in de non-dictionaire gecom-

puteriseerde inhoudsanalyse; de andere moet nog nader bestudeerd worden. De konsekwenties ervan zijn nog onduidelijk en ambigu.

Het eerste aanknopingspunt is te vinden in het feit dat non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse werkt met woordfrequenties en gebaseerd is op vooronderstellingen over associatie en betekenis. Iker heeft een procedure ontwikkeld waarmee de factoren frequentie en associatieve sterkte van de woorden het selectieproces sturen, in plaats van subjectieve beslissingen over bijv. synonymisatie of louter een frequentie-criterium. De hieruit resulterende selectie lijkt te voldoen in de praktijk.³⁵ Maar dit is, methodologisch gezien, niet voldoende.

De selectie geschiedt om uiteindelijk mathematische weergaven te vinden van de geanalyseerde teksten. Hierbij wordt de empirische rijkdom van de taal omgezet in formele modellen. Deze modellen moeten identiek, oftewel isomorf, zijn aan die talige werkelijkheid in zijn relevante veelzijdigheid. De isomorfie van de formele modellen, dus bijvoorbeeld van de factor-structuren van co-frequent gebruikte woorden, met de teksten zelf in hun relevante veelzijdigheid is nooit gehanteerd als criterium voor de waarde van non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse. Echter, logisch gesproken heeft selectie alles te maken met het succes waarmee de weergave van relevante veelzijdigheid in de praktijk slaagt. Het is (nog) niet bekend hoe dit criterium zou moeten worden toegepast en wat de consequenties ervan zouden zijn voor de selectieprocedures.

Wat op dit moment opgemerkt kan worden over selectie van woorden en relevante veelzijdigheid van teksten is, dat het een kwestie is van theoretische benaderingswijze wat relevante eigenschappen zijn van teksten, en dat literatuuronderzoek, proefonderzoek en een oplettend oog voor irrelevantheden in dezen voorshands voor duidelijkheid moeten zorgen.

Interpretatie

Nadat een non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse uitgevoerd is, wordt de onderzoeker geconfronteerd met een serie factoren of clusters die ieder bestaan uit een aantal woorden, die frequent tezamen gebruikt zijn.

Wat moet hij daarmee? De onderzoeker moet ze interpreteren, d.w.z.: hij moet hun betekenis vinden. Hij moet over ze theoretiseren.

Tot op zekere hoogte zullen zeer veel lijsten met zelfs schijnbaar nogal verschillende woorden interpreteerbaar blijken te zijn. Zelfs onderzoekers hebben enige verbeeldingskracht. Maar hiermee is het een onvermijdelijk aspect van de methode dat aan het eind ervan, de interpretatiefase, bloot staat aan totaal subjectivisme en vrije fantasie. De enige beperking die tot nu toe een rol heeft gespeeld, is de vergelijking van de factoren met feitelijke stukken tekst, die een hoge factor-lading hebben – d.w.z. de vergelijking van het formele model met de empirie zelf.

Men heeft hierom tegen deze methode ingebracht, dat deze wijze van interpreteren niets beters voorstelt dan nauwgezette lezing van de teksten, althans dat nauwgezette lezing tot dezelfde conclusies en interpretaties zou hebben geleid. Dat zou een wel erg mager resultaat zijn geweest van wat zo'n mooie vooruitgang van de wetenschap had kunnen zijn! (vgl. voetnoot 9). Zogezien zou het gebruik van extreem objectieve methoden uiteindelijk op subjectieve wijze tot conclusies leiden. Het zou uiteindelijk net zo tot interpretaties leiden als oude wijze mannen dit altijd al gedaan hebben. Dit methodologische dilemma is een zeer serieus bezwaar tegen non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse.

Maar, wanneer de methodologische redeneringen zoals hierboven ontvouwd, over co-frequentie en betekenis en over selectie en relevantie verder uitgewerkt worden, kan ook op dit vlak een nieuw perspectief geopend worden.

Dit nieuwe perspectief wordt geopend

wanneer we erin slagen bepaalde aspecten van de mathematische structuren van teksten te voorspellen; deze voorspellingen moeten door de toepassing van non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyses gefalsificeerd worden. De structuren die na falsificatie overeind blijven, zijn een objectieve leidraad voor het interpretatieproces. Bijvoorbeeld: men kan voorspellen dat de woordkeus in tijdschriften met een verspreidingsgebied in de lagere klassen significant verschilt van die met een verspreidingsgebied in de hogere. Wanneer nu dit verschil bewezen is, is iedere verdere interpretatie, bijv. interpretatie in termen van de klassenspecifieke ideologie in de massacultuur, gebaseerd op dat objectieve verschil. Er is dan een objectief vertrekpunt voor de verdere interpretaties, niet meer en niet minder.

Dit betekent dat die onderzoekers die alleen geïnteresseerd zijn in inhoudelijke kwesties (bijv. in vragen als welke ideologieën, stereotypen, alledaagse rituelen beheersen de massacultuur), tamelijk onzeker zullen blijven t.a.v. de waarde van non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse of, breder, mathematische inhoudsanalyse. Maar hij is wel van bijzonder belang voor die onderzoekers, voor wie de kritiek van de massacultuur (ook) inhoudt de bestudering van relaties tussen ideologie en marketing of marktstructuren, danwel de bestudering van de identiteit en de intenties van de auteurs/productenten van massacultuur, zoals die blijken uit de teksten die zij produceren. In deze gevallen van marketing danwel identiteit kunnen de relaties voorspeld worden in termen van hypothesen over formele verschillen in woordkeuze. In deze gevallen worden de onderzoekers bij hun kritiek van de massacultuur geleid door objectief bewijsbare verschillen in de massacultuur van verschillende markten of in die van verschillende auteurs.

Aanzet tot een methodologie van de kwalitatieve inhoudsanalyse

Als bijdrage in de discussie over kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse zijn nu twee benaderingen besproken waarin methode en theorie, oftewel systematische beoordeling en interpretatie tot elkaar zijn gebracht op het niveau van de methodologie van de kwantitatieve inhoudsanalyse. Deze beide benaderingen kunnen de relevantie van de kwantitatieve inhoudsanalyse versterken door een vermindering van het verdingelijkte karakter van toegepaste procedures. Maar men kan ook aan de andere kant beginnen. Men kan nagaan of er wegen uitgezet kunnen worden op het gebied van de kwalitatieve inhoudsanalyse. Nagegaan wordt hiertoe of Ritsert's methodologische principes betreffende de pendelgang tussen theorievorming en tekstmateriaal voor verdere uitwerking vatbaar is. Dit betekent dat gezocht wordt naar een breder methodologisch kader waarin de idee van de pendelgang geplaast kan worden. In de bredere context van de Kritische Theorie of de Marxistische taaltheorie (bijv. die van Lukács) is zo'n breder methodologisch kader niet te vinden. Ritsert staat binnen die tradities tamelijk alleen. De kritiek van het positivisme of zelfs de kritiek van de methodologie op zich is kennelijk zo sterk geweest, bijv. in het werk van Adorno, dat er geen ruimte overbleef voor een eigen methodologie voor zijn kritiek de massacultuur. Zijn kritiek valt uiteindelijk samen met zijn axioma's betreffende de manipulatieve overheersing van de consumenten-massa's door de massacultuur of de cultuurindustrie. En in de andere zojuist genoemde ideologiekritische school, d.w.z. die welke gebaseerd is op Lukács Marxistische taaltheorie, houdt men er zo'n dogmatische benadering op na van de eenheid van theorie en praxis dat er geen ruimte overblijft voor een methodologie die theorie en praxis met elkaar in verbinding brengt. Gegeven het belang van deze beide Scholen in de afgelopen decennia, is het niet verwonderlijk dat de huidige

generaties kritische wetenschapsbeoefenaren opgegroeid zijn met te weinig stimulansen om methodologische ideeën uit te werken omtrent kwalitatieve inhoudsanalyse en ideologiekritiek. Eerste en schuchtere pogingen in die richting zijn voortgekomen uit andere tradities dan de Kritische Theorie en de Marxistische taaltheorie. Ze zijn bijv. te vinden in recente publicaties van fenomenologische³⁶⁾ en structuralistische zijde (vgl. voetnoot 12). In dit artikel wordt om twee redenen niet ingegaan op de waarde van deze pogingen. Op de eerste plaats meent de auteur een vruchtbaarder aanknopingspunt gevonden te hebben, dat hij hier wenst uit te werken. Op de tweede plaats heeft hij voorshands grote twijfels omtrent de vruchtbaarheid überhaupt van fenomenologie en structuralisme voor (kwalitatieve) inhoudsanalyse en kritiek van de massacultuur. Fenomenologie is, in zijn ogen, en extreem gesteld, te a-theoretisch, terwijl het structuralisme te sterk het belang van het feitelijke gebruik van taal, van 'le parole', miskent. Van de ene of van de andere zijde: er is geen evenwichtige verhouding tussen empirie en theorie, waardoor een pendelgang tussen beide zin heeft — om die pendelgang gaat het hier.

Herkauwen als methodologisch principe

Ritsert's methodologische idee betreffende de pendelgang tussen theorie en tekstmateriaal wordt hier geconfronteerd met ideeën omtrent 'herkauwen als methodologisch principe'. Dit idee van 'herkauwen als methodologisch principe' komt naar voren in een recente literatuurwetenschappelijke studie over Ter Braak.³⁷⁾ Schmitz, de auteur van deze studie, stelt, na een lange beschouwing over expliciete dan wel open criteria in de literatuurkritiek: 'De criticus 'herkauwt' wat hij bij anderen gelezen heeft, of beter: hij voelt zich aangesproken door wat hij leest omdat hij met iets dergelijks bezig is, maar het bijv. nog niet zo duidelijk onder woorden heeft kunnen brengen'. Hij spreekt in dit

verband van een 'onvermijdelijk proces van herhaling'.

'In het algemeen zou men kunnen zeggen dat een criticus zich altijd voor bepaalde dingen 'inzet', altijd bezig is met wat voor hem belangrijk is te 'herkauwen'. Wie zich ten doel stelt 'de criticus achter zijn woorden te zoeken', zal zich dus met dit herkauwingsproces bezig dienen te houden, zal tenminste moeten nagaan wát er herkauwd wordt, om vandaar uit te bepalen wat het referentiekader is van de criticus'.³⁸⁾

De kritiek van de kritiek moet eveneens gebaseerd zijn op herkauwen. Continu moeten die thema's herhaald worden, die in beiderlei kritiek voorkomen en van belang zijn. In deze opstelling vormt de kritiek van de kritiek de sfeer van de theorie — het is de sfeer van reflectie, interpretatie, oordeelsvorming. De bekritiseerde kritiek vormt in dit geval de sfeer van de praxis, van de werkelijkheid — het is het in te analyseren teksten neergelegde resultaat van reflecties, interpretaties, oordeelsvorming. Beide komen tot stand door middel van het herkauwingsprincipe, d.w.z. door middel van de voortdurende en onvermijdelijke herhaling van gedeelde referentiepunten.

Dit idee kan worden toegepast op de kritiek van de massacultuur. Dit houdt in een herkauwen in de bovenbedoelde zin van referentiepunten uit de kritiek van de massacultuur én uit de te analyseren teksten zelf. Uitgaande van een tweetal vooronderstellingen, zou dit moeten leiden tot een theoretisch en praktisch belangwekkende kritiek van die teksten. Deze vooronderstellingen zijn:

1. De vooronderstelling dat teksten uit de massacultuur relevante beschouwingen, interpretaties, oordelen bevatten over de maatschappij, dat zij maatschappijkritiek bevatten, dat zij werkelijk een kritische betekenis hebben, die tot uitdrukking komt in de eigen referentiepunten ervan in de massacultuur. De gebruikte verwijzingen naar algemene begrippen als moderniteit, groei van het individu, aanpassing aan macht en bovennatuurlijke krachten, schoonheids-

beleving of effectieve communicatie maken zichtbaar wat er van belang is in de maatschappij, wat bijv. belangrijke en actuele ideologische tegenstellingen zijn.

2. De vooronderstelling dat de kritiek van de massacultuur in meer is geïnteresseerd dan alleen in eigen traditionele uitgangspunten als het dogma van de manipulatie van de massa's door de massacultuur of de betekenisloosheid van verpozend media-materiaal; dat de kritiek van de massacultuur ook is geïnteresseerd in de waarden die leven in de eigen vormen van maatschappijkritiek die tot uitdrukking komen in de massacultuur.

Uitgaande van deze vooronderstellingen moet de voortdurende herhaling van thema's, van referentiepunten uit tekstmateriaal en kritiek steeds weer in een iets andere formulering, uiteindelijk resulteren in inzicht in latente betekenissen, bijzondere opvallendheden, context en structuur, opbouw van de massacultuur.

Anders geformuleerd: wanneer we weten waarin we inhoudelijk geïnteresseerd zijn en wanneer we, tot op zekere hoogte, de inhoudelijke betekenissen en zinvolheid van de producten van de massacultuur overnemen, kunnen we de kwalitatieve kritiek van de massacultuur uitwerken op een systematische wijze, nl. door te herkauwen. We kunnen, min of meer in een continu proces, teksten herformuleren en parafaseren, om zo de thema's, referentiepunten, betekenissen van de massacultuur boven tafel te krijgen.

De overneming van de betekenissen en de zinvolheid van producten van de massacultuur moet inhoudelijk zijn. Dat houdt in hétzij een acceptatie van de teksten zoals ze zijn, hétzij een acceptatie van de intenties en de achtergronden van waaruit ze geproduceerd zijn. Het mag geen acceptatie zijn die gereduceerd is tot enkel de mogelijke effecten van de teksten of de mogelijke (progressieve) interpretaties door de lezers. De massacultuur moet, in deze ontvouwing van de idee van herkauwen als

methodologisch principe, geaccepteerd worden als een vorm van maatschappijkritiek op zichzelf.

Toepassing

Het methodologisch principe van het herkauwen is niet toegepast in de kritiek van de massacultuur.³⁹⁾

Schmitz past het toe in zijn analyse van criteria in de literatuurkritiek en hij laat zien dat het geen ongewoon begrip is in de literatuurwetenschap. Een systematische bestudering van toepassingen in de theologie en de literatuurwetenschap zou vooraf moeten gaan aan toepassingen in de sfeer van de kritiek van de massacultuur.

Er zijn niettemin publicaties, die men mag beschouwen als analyses van verschijningsvormen van de massacultuur op basis van herkauwen als methodologisch principe. Ik denk dat Ehmer's analyses van een Doornkaat-advertentie en van de ideologie van het pure in kunst en reclame voorbeelden zijn van toegepast herkauwen in de kritiek van de massacultuur.⁴⁰⁾ Zijn primaire belangstelling gaat uit naar de relatie tussen esthetische vorm en betekenis, esthetische vorm en ideologie. Hij stelt, dat er, in de wereld van de kunst, relaties zijn tussen enerzijds de esthetische principes of de vormgevingsaspecten van schilderijen, en anderzijds betekenis, ideologie. Hij wijst op relaties tussen wit (een kleur) en puurheid (een gevoel) of tussen bepaalde perspectieven (een vormkwestie) en heiligheid (ideologie). Maar hij blijft niet stilstaan bij de wereld van de kunst; hij zoekt naar een confrontatie met die vormen die op massale wijze gebruikt worden in onze maatschappij en m.n. in de reclame. In advertenties vindt hij vele systematische vormgevingsaspecten, oftewel toepassingen van esthetische principes, die samengaan met of onderstreept worden door woorden, slagzinnen, uitspraken: woorden die bepaalde perspectieflijnen accentueren en sacrale associaties oproepen; witte rechthoeken, bekend uit de moderne kunst (Mondriaan) teza-

men met slagzinnen over puurheid enz. In zijn artikelen ontwikkelt hij langzaam zijn interpretaties en die welke vervat zijn in de woorden in advertenties. Zijn analyses krijgen vorm in beschrijvingen van de wederzijdse betrokkenheid van schilderkunst en reclame op esthetische principes en hun toepassing. Deze langzame opbouw van een interpretatie op basis van wederzijdse betrokkenheid tussen enerzijds de criticus en zijn kritiek en anderzijds de te bekritisieren verschijningsvormen van de massacultuur, maakt Ehmer's analyses van reclame-materiaal tot op zekere hoogte een toepassing van 'herkauwen als methodologisch principe'. Zijn interpretatie is overtuigend, plausibel vanwege de genoemde herkauwende kenmerken, te weten: langzame opbouw van de analyse (d.w.z. herhaling, voortdurende herformulering en parafrasering) en wederzijdse betrokkenheid (zowel de kritiek als de massacultuur hebben betekenis). Deze kenmerken overtuigen meer, maken de analyse eerder plausibel dan de logica of de ideologische strekking van Ehmer's toetog.

Wat mij betreft duidt dit voorbeeld erop dat een benadering gebaseerd op herkauwen als methodologisch principe bruikbaar en vruchtbaar kan zijn in de kwalitatieve inhoudsanalyse. Maar het is een eersteling, die zelfs niet eens als zodanig bedoeld was. Dat betekent dat ook op dit gebied fundamenteel methodologisch onderzoek noodzakelijk is. Daarin moeten we erop gericht zijn te bewijzen dat kwalitatieve inhoudsanalyse op systematische wijze opgezet en uitgevoerd kan worden, dat een dergelijke systematiek te vinden is in de pendelgang tussen theorie en teksten en dat een (kritische) inhoudsanalyst zijn/haar beoordelende rol kan spelen door te herkauwen op het tekstmateriaal.

Conclusie

De meeste conclusies zijn reeds naar voren gebracht bij de stellingen en argumenten van dit artikel. Hier volgt een

korte recapitulatie daarvan. Het artikel begon met een overzicht van de fases, tegenstellingen en ontwikkelingen in de methodenstrijd tussen kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse gedurende de laatste 30 jaar. Deze methodenstrijd lijkt tendentieel zijn eindpunt gevonden te hebben in Ritsert's 'Inhaltsanalyse und Ideologiekritik', althans voorzover het gaat om nieuwe grensverleggende bijdragen.

Er staan in dit boek drie thema's die, zowel met het oog op de kwantitatieve als op de kwalitatieve inhoudsanalyse, een nadere methodologische beschouwing verdienen. Deze thema's zijn:

1. Zijn benadering van het begrip latente betekenis;
2. Zijn methodologisch idee over de procedures van een inhoudsanalyse, welk idee inhoudt dat er sprake dient te zijn van een voortdurende pendelgang tussen enerzijds theorie/ideeën/concepten en anderzijds het te analyseren tekstmateriaal;
3. Zijn beschrijving van de rol van de inhoudsanalyst – dit is een beoordelende rol en geen metende.

Voorzover het gaat om de benadering van latente betekenissen, heb ik de bijdrage besproken, die non-dictionaire gecomputeriseerde inhoudsanalyse of mathematische inhoudsanalyse kan hebben om latente betekenissen te identificeren.

Voorzover het gaat om de beoordelende rol van de inhoudsanalyse, heb ik de bijdrage besproken van de toepassing van methoden van empirische oordeelsvorming in de inhoudsanalyse. Voorzover het gaat om de pendelgang tussen theorie en tekstmateriaal, heb ik de bijdrage besproken van herkauwen als methodologisch principe.

In alle drie deze gevallen gaat het om voorlopige methodologische ideeën. Op logische gronden lijken de ideeën betreffende mathematische inhoudsanalyse, de toepassing van methoden van empirische oordeelsvorming en herkauwen, vruchtbaar. Maar ze zijn tot nu toe niet systematisch toegepast.

Dus hun bruikbaarheid moet nog bewezen worden.

Ik denk, dat onderzoek gericht op het testen van hun bruikbaarheid op dit moment een hoge prioriteit zou moeten hebben in de inhoudsanalyse. Dit kan leiden tot een verkleining van de nog steeds bestaande afstand tussen kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse.

se. Dat deze afstand kleiner moet worden hangt samen met de relativiteit van het onderscheid tussen beide. In beide gevallen gaat het immers uiteindelijk om de systematische toepassing van beoordelingsregels en betrouwbare, geldige en relevante uitspraken over tekstmateriaal.

NOTEN

1. Adorno, Th.W., Scientific experiences of an European scholar in America, in: Fleming, D. & Maily, B., eds. *The intellectual migration Europe and America 1930-1960*, Cambridge Mass, 1969, pag. 374.
2. Adorno, Th.W., Über den Fetisch-character in der Musik und die Regression des Hörens (1938), in: *Gesammelte Schriften*, Vol. 14.
3. Lasswell, H.D., e.a., *Language of politics*, New York, 1949.
4. Berelson, B., *Content analysis in communication research*, Glencoe, 1952.
5. Holsti, O.R., *Content analysis for the social sciences and humanities*, London, 1969; North, R.C., e.a., *Content analysis. A handbook with applications for the study of international crisis*, Evanston, 1963; Osgood, Ch.E., *The representational model and relevant research methods in Pool, I.S., ed., Trends in content analysis*, Urbana, 1959.
6. Kracauer, S., The challenge of qualitative content analysis, in *Public Opinion Quarterly*, 14, 1952, pag. 631-642.
7. George, A.L., Quantitative and qualitative approaches to content analysis, in: Pool, a.w., pag. 7-32.
8. Holsti, a.w.; Gerbner, G., e.a., eds., *The analysis of communication contents. Developments in scientific theories and computer techniques*, New York etc., 1969; Gallhofer, I., *Programs for content analysis available in the Netherlands*, in: MDN, 3, nr. 5, 1978, pag. 108-116; Mochman, E., Hrsg. *Computerstrategien für die Kommunikationsanalyse*, Frankfurt/New York, 1980; Stone, P., e.a., *The General Inquirer: a computer approach to content analysis*, Cambridge Mass, 1966.
9. Op dit punt is er door een enkele auteur kritiek geleverd op de waarde van geautomatiseerde inhoudsanalyse. Zo brengt Laffal naar voren, dat geautomatiseerde technieken enkel de oppervlakte-structuur van tekstmateriaal weergeven; dit zou even zo goed het resultaat kunnen zijn van een opletend lezen van een inhoudsopgave. Voor Markoff c.s. is het, welbeschouwd, allemaal wat te simpel. Vgl.: Laffal, J., *Schreber memoires and content analysis*, in: *Journal of Nervous and Mental Disease*, 162, 1976, pag. 385-390; Markoff, J., Shapiro, G. & Weitmann, S., *Toward the integration of content analysis and general methodology*, *Sociological Methodology*, 1975, pag. 20-22.
10. Andr en, G., *Reliability and content analysis*, in: Rosengren, K., ed., *Advances in content analysis*, Sage Annual Reviews of Communication Research, 9, 1980; Garf nkeln, H., *Studies in ethnomethodology*, Englewood Cliffs N.J., 1967, pag. 21 e.v.; Kaplan, A., *The conduct of inquiry*, San Francisco, 1964, pag. 336 e.v.; Krippendorff, K., *Models and Messages; three prototypes*, in Gerbner, a.w., pag. 69-106; idem, *Content analysis. An introduction to its methodology*, Londen, 1980; Markoff, Shapiro & Weitman, a.w.
11. Ritsert, J., *Inhaltanalyse und Ideologiekritik. Ein Versuch  ber kritische Sozialforschung*, Frankfurt aM, 1972.
12. Von Doetinchem, D. & Hartung, K., *Die verbindung der Phantasie-Arbeit in Superheldencomics*, in Prokop, D., Hrsg. *Massenkommunikationsforschung 3: Produktanalyse*, Frankfurt aM, 1977, pag. 327-374; Prokop, D., *International media monopoly and the new product structure*, paper, Burgos, 1979. Op dit moment willen wij ons niet wagen aan een oordeel over de semiothische richting in het communicatie-onderzoek. Tegenover vruchtbare analyses van beeld- en beeld-taalmateriaal staan grote twijfels omtrent deze richting. In de semiothiek zou het gaan om het SYMBOOL-als-zodanig en niet om de sociale betekenis van gebruikte symbolen. In dezen volgen wij de ken-theoretische kritiek van Bardin op het gebruik van structuralistische benaderingen in de inhoudsanalyse. Vgl. Bardin, L., *L'analyse de contenu*, Parijs, 1977, pag. 43-46.
13. Davis, W.L., *A therapy content analysis scale*, unpublished Ph.D.-thesis, 1970; Godschalk, L.A. & Gleser, G.C., *The measurement of psychological states through content analysis of verbal behaviour*, Berkeley, 1969; Klein, R.H. & Iker, H.P., *The lack of differentiation between male and female in Schreber's autobiography*, in *Journal of Abnormal Psychology*, 83, 1974, pag. 234-239, etc.
14. Van Cuilenburg, J., *lezer, krant en politiek*, Amsterdam, 1977; Namenwirth, I. & Kleijnijenhuis, J., *Contrasting themes among different types of phrases in a Dutch ministerial debate concerning the German attack on Antwerp*, in: MDN, 3, nr. 5, pag. 89-107; Markoff, Shapiro & Weitman, a.w., pag. 38 e.v.; Zinnes, D.A., *Expression and perception of hostility in interstate relations*, unpublished Ph.D.-thesis, 1963, etc.

15. Exline, R. & Long, B., An application of psychological scaling methods to content analysis: the use of empirically derived criterion weights to improve intercoder reliability, in: *Journal of Applied Psychology*, 49, 1965, pag. 142 e.v.
16. Von Doetinchem & Hartung, a.w.; Rosengren, K., Mass media and social change: some current approaches, in: *Mass Communication Review Yearbook II*, London, 1981; Bierkanth, R., *Der soziale Alltag von Kindern in Fernsehseries*, München, 1978, etc.
Succes hier is duidelijk minder dan op het gebied van de psychotherapie, de politieke documenten of boodschappen in experimenten. De oorzaak hiervan kan zitten in de aard van het materiaal – het moet brede segmenten van de markt aanspreken.
17. Lasswell, H.D., e.a., *The comparative study of symbols*, Stanford, 1952, pag. 42; Krippendorff, K. *Introduction*, in Gebner e.a., a.w., pag. 13.
18. André, G., op cit. 'De belangrijkste conclusies (...) is dat de traditionele positie van de inhoudsanalyst dat 'onafhankelijk van wie de analyse doet of wanneer deze wordt gedaan, dezelfde data zouden moeten onder gelijke condities' (Berelson), niet te houden is, wanneer deze wordt toegestapt op wat genoemd zou kunnen worden 'inhoudsanalyse in de strikte zin van het woord', d.w.z. semantisch inhoudsanalyse'.
Van Cuijlenburg, J., *Inhoudsanalyse* in: Swanborg, P.G. & Rademaker, L., red., *Sociologische Grondberippen: Utrecht/Antwerpen*, 1982: deel 2, pag. 150-167.
'Voorstanders van 'kwalitatieve analyse' blijken, als men hen goed beluistert, vooral te bedoelen, dat kwantitatieve inhoudsanalyse zich met bepaalde onderwerpen wel en andere weer niet (bijv. 'gesellschaftliche Gehalt') bezighoudt. Dit kan best zinvolle kritiek zijn, maar zij richt zich niet tegen 'kwantificering persé': het blootleggen van de maatschappelijke betekenis van een tekst sluit kwantificering niet uit...' Kriz, J., *Methodologische Grundlagen der Inhaltanalyse*, in: Lisch, R., & Kriz, J., *Grundlagen und Modelle der Inhaltanalyse. Bestandaufnahme und Kritik*, Hamburg, 1978, pag. 48:
"Niets minder werd (...) onvoldoende ingegaan op het probleem van de relevantie en ook niet op dat van de formalisering; veeleer werd een mengeling van beide onder de noemer van de schijn tegenstelling 'kwalitatieve versus kwantitatieve inhoudsanalyse' voorwerp van de controverse".
19. Cartwright, D.P., *Analysis of qualitative material*, in Festinger, L. & Katz, D., eds., *Research methods in the behavioral sciences*, New York, 1953, pag. 437; Markoff e.a. a.w., pag. 37; Ritsert, a.w., pag. 83-84.
20. Krippendorff, *Introduction*, a.w. pag. 13-14; Ritsert, a.w., pag. 85-86.
21. Ritsert, a.w., pag. 82; Martin, M., *An explicative model of theory testing*, in: *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*, 1, 1970, pag. 228; Kaplan, a.w., pag. 381.
22. Thurstone, L.L., *The measurement of values*, Chicago, 1959.
23. Torgerson, W.S., *Theory and methods of scaling*, London, 1958; Edwards, A.L., *Techniques of attitude scale construction*, New York, 1957.
24. Exline & Long, a.w.; North e.a.; Russell, J.T. & Wright, Q., *National attitudes on the far eastern controversy*, in: *American Political Science Review*, 27, 1933, pag. 555 e.v.; Wright, Q. & Nelson, C.J., *American attitudes towards Japan and China 1937-38*, in: *Public Opinion Quarterly*, 3, 1939, pag. 46 e.v.; Zinnes, a.w.
25. Bovenstaande wil niet zeggen dat er geen andere vruchtbare benaderingen zijn van de spanningsverhoudingen tussen vrije oordeelsvorming en precisie in de inhoudsanalyse. Gewezen zij op groepscoördinatie waarbij aspecten van vrije oordeelsvorming aanwezig zijn in de dialoog tussen codeurs die tot consensus leidt. Saris en Gallhofer rapporteren een experiment waarbij deze vorm van oordeelsvorming betrouwbaarder blijkt te zijn dan individuele oordeelsvorming.
Saris, W. & Gallhofer, I., *A coding instrument for empirical research of political decision making*, paper, Amsterdam-VU, 1981.
26. Stone, e.a., a.w.
27. De Groot, A.D., *Methodologie*, Den Haag, 1961, pag. 274 e.v.
28. Iker, H.P., *An historical note on the use of word frequency in content analysis*, in: *Computers and Humanities*, 8, 1974, pag. 93-98; Iker, H.P. & Harway, N.J., *A computers systems approach towards the recognition and analysis of content*, in: *Gerbner e.a., a.w.*, pag. 381-406.
29. Iker & Harway, a.w.; Klein & Iker, a.w.; Iker, H.P., *Select a computer program to identify associationally rich words for content analysis. II: substantive results*, in: *Computers and Humanities*, 9, 1975, pag. 3-12; Klein, R.H., *Computer analysis of Schreber memoirs*, in: *Journal of Nervous and Mental Disease*, 162, 1976, pag. 373-384; Lawrence, A.C., *Better utilization of human resources in industry – content analysis of productive and unproductive incidents*, in: *Psychologica Africana*, 16, 1976, pag. 67-84.
30. Mohler stelt hierom dat deze methode alleen toepasbaar is op teksten met een hoge woord-redundantie.
Mohler, P.Ph., *Fortgeschrittene Techniken der Inhaltsanalyse. Erfahrungen eines Anwenders*; dargestellt in einer Analyse von Arbituraufsätzen aus den Jahren 1917-1971, in: *Mochman, a.w.*, pag. 226.
31. Kaplan, a.w., pag. 381.
32. Iker, *Historical note*, a.w.: Deese, J., *The structure of associations in language and thought*, Baltimore, 1965.
33. Deese, a.w., pag. 164.
34. Rosen, Ch., *The origins of Walter Benjamin*, in: *The New York Review of Books*, 1977, 10 november, pag.
35. Iker, H.P., *Select. A computer program to identify associationally rich words for content analysis I: Statistical results*, in: *Computers and Humanities*, 8, 1974, pag. 93-98; Iker, *Select II*, a.w.
36. Goffman, I., *Gender advertisements*, Cambridge Mass, 1979; Wester, F. & Van der Kley, P., *Op zoek naar een kwalitatieve waarnemingsmethode: de patronenanalyse*, in: *Mens en Maatschappij*, 56, 1981, pag. 245-274.
37. Schmitz, P.F., *Kritiek en criteria*, Amsterdam, 1979.

38. Schmitz, a.w., pag. 71-72.
'Herkauwen als methodologisch principe' heeft ontegenzeggelijk verwantschap met Weber's begrip 'Verstehen'. Het is echter nog te vroeg om deze verwantschap hier uit te werken.
39. Een ander voorbeeld van toegepast herkauwen zou gevonden kunnen worden in de methode die Kuypers ontwikkeld heeft om overheidsdocumenten te analyseren inzake hun doel-middelen-structuur; vgl. Kuypers, G., *Beginnelsen van beleidsontwikkeling. B: Analytische methoden*, Muiderberg, 1980. 'Auteur dezer houdt zich op dit moment bezig met de toepassing van Kuypers' methode op Ministeriële teksten inzake Beeldende Kunstenaarsregeling, Kunstenbeleid, onderwijsbeleid, beleid met betrekking tot sociale zekerheid, arbeidsvoorzieningenbeleid en binnenlands bestuur/decentralisatie. Het is op dit moment nog te vroeg om hierover te rapporteren en zeker te vroeg om parallellen te trekken tussen het herkauwen van beleids-teksten met hun sterk intentionele strekking en massacultureel materiaal waarin doeleinden, middelen en intenties veel minder op de voorgrond staan. In de massacultuur gaat het meer om de (impliciete) bevestiging of begeleiding van de diverse activiteiten van zeer velen'.
40. Ehmer, K., *Zur Metasprache der Werbung*, in Ehmer, K., Hrsg., *Visuelle Kommunikation. Beiträge zur Kritik der Bewusstseinsindustrie*, Keulen, 1971, pag. 162-178; Ehmer, K., *Von Mondrian bis Persil. Zur Ideologie des Reinen in Kunst und Werbung*, in Ehmer, a.w., pag. 179-212.

Boekbesprekingen

A. van der Meiden en G. Fauconnier, PUBLIC RELATIONS; PROFIEL EN PROFESSIE, Inleiding in de theorievorming van Public Relations, Stenfort Kroese, Leiden, 1982.

Public Relations is geen term die bij de meesten van ons warme gevoelens opwekt. Veel belangstelling van de wetenschap heeft Public Relations ook niet gekregen. Algemener gesproken, het hele werkterrein Public Relations ligt, hoe omvangrijk ook, in het verborgene, zeker als we een vergelijking maken met de hulpverlening, de reclame of de voorlichting. Waar de hulpverlener bij een willekeurige boekhandel zich stoot aan de stapels vakliteratuur, speurt de Public Relationsfunctionaris meestal vergeefs rond.

Het is goed dat aan deze situatie een einde komt. Public Relations is allereerste ingeburgerd, ook in de niet-commerciële sector, en mag op meer aandacht rekenen, ook uit universitaire kring. De nieuwe bijdrage van Van der Meiden en Fauconnier is daarom te loven. Het is ontegenzeggelijk een belangrijke stap vooruit in de ontsluiting van het gebied Public Relations.

Laat ik hun Inleiding in de theorievorming van Public Relations (ondertitel) hoofdstuksgewijze samenvatten. Ze beginnen, na een korte inleiding, met een definitie van Public Relations en met de bespreking van enkele Public Relationsconcepten. Vrij nieuw is het ecologische concept, hetgeen inhoudt dat Public Relations het management moet bijstaan in de constante aanpassing van de organisatie aan de veranderende maatschappelijke omgeving. 'Zoals de mens van zijn omgeving afhankelijk is, van zijn omgeving leeft en daarin ademt, zo is ook de organisatie daarvan afhankelijk'.

Vele maatschappelijke ontwikkelingen, in en buiten de organisatie, blijken Public Relations te beïnvloeden. In hoofdstuk 3 worden deze in kaart gebracht. Zo komt aan de orde de discussie over de openbaarheid en openheid, onlos-

makelijk verbonden met de 'vermaatschappelijking' van organisaties, het gevolg van een toenemende wisselwerking tussen een organisatie en haar omgeving.

In hoofdstuk 4 wordt – genuanceerd – Public Relations afgegrensd tegen verwante modaliteiten, zoals reclame, propaganda en voorlichting. Vooral de relatie met voorlichting krijgt de nodige aandacht. Wie Van der Meiden kent zal het niet verbazen dat de overeenkomsten sterker worden benadrukt dan de verschillen.

De volgende twee hoofdstukken bevatten een overzicht van de termen en theorieën die de communicatiewetenschap karakteriseren. Hoofdstuk 7 gaat verder met de bijdragen uit verwante toeleveringswetenschappen, de sociologie, psychologie, de wijsbegeerte, de organisatiekunde, de andragologie en de voorlichtingskunde. Ook dit hoofdstuk draagt het karakter van een compendium. Zo vinden we een vrij uitgebreide lijst van sociologische kernbegrippen.

Hoofdstuk 8 handelt over onderzoek. Verschillende soorten onderzoek worden onderscheiden, zoals (1) het attitude-, image- en opinie-onderzoek, (2) het omgevingsonderzoek (naar de invloed van maatschappelijke ontwikkelingen op de organisatie), (3) het leesbaarheidsonderzoek en (4) het evaluatie-onderzoek.

De geschiedenis van Public Relations komt aan de orde in hoofdstuk 9. Duidelijk blijkt de belangrijke rol die de Amerikaanse Public Relations heeft gespeeld in de ontwikkeling van de Public Relations in andere landen.

Hoofdstuk 10 gaat in op het belangrijke thema 'Public Relations in de organisatie'. Beknopt worden de functies en taken van de Public Relationsfunctionaris omschreven. Hoofdstuk 11 geeft een

overzicht van diverse soorten Public Relations-beoefeningen en toepassingen. Zo onderscheidt men financiële Public Relations, het werk van de externe Public Relationsadviseur, Public Relations van de kerken, in de gezondheidszorg en in de onderwijssector. Hoofdstuk 12 behandelt de ethische aspecten van Public Relations. Onder andere komen de beroepscodes aan de orde. Enige codes worden in extenso afgedrukt. Hoofdstuk 13 verzamelt diverse bronnen van kritiek op Public Relations en hoe de Public Relationsfunctionaris daarop heeft te reageren. Hij moet eerst de hand in eigen boezem steken.

'Public Relations als beroep' is de titel van het laatste hoofdstuk. Daarin onderwerpen als de professionalisering, de beroepserkenning en beroepsbescherming, de persoonlijke kenmerken van de Public Relationsfunctionaris en de opleidingsmogelijkheden.

Het boek besluit met een epiloog, waarin is opgenomen het verzoek kritisch te reageren. Ik wil hier gaarne op inhaken met een paar kanttekeningen. Maar laat ik vooraf stellen dat het boek als geheel de lezer veel te bieden heeft: het bevat een reeks belangwekkende thema's, het is vaak boeiend geschreven en zeer verzorgd uitgegeven.

Uit de samenvatting blijkt al wel dat de auteurs de lezers veel materiaal hebben willen doen toekomen. Dit is conform hun uitgangspunt ('basisdocumentatie voor aanstaande beroepsbeoefenaars'). Of deze keuze een gelukkige is betwijfel ik echter. In plaats van een compendiumachtige aanpak had ik liever gezien dat een desnoods wat gebrekkelig model werd aangeboden dat aan het geheel enige systematiek verleende.

Nu, dit model er niet is, mag gevreesd worden dat de 'theorie van de Public Relations' in brokken uiteen blijft liggen. Met bouwstenen wordt niets opgebouwd tenzij een bestek gereed ligt!

Vanwege de grote hoeveelheid aan stof is de behandeling per thema vaak uiterst beknopt. Zo beknopt dat de lezer gaat

lijden aan een bij herhaling gefrustreerde interesse. Hij wordt op het spoor gezet van inderdaad vaak interessante thema's, maar moet voortijdig afkoppelen en met een ander thema verdergaan. Ook de begrijpelijkheid laat door de hoge informatiedichtheid op vele plaatsen te wensen over, tegen de bedoelingen van de schrijvers in die 'op een niet al te ingewikkelde manier' de praktijkfunctionaris van dienst willen zijn.

Het boek wil de situatie beschrijven waarin het denken over Public Relations zich op dit moment bevindt. Eén belangrijk onderdeel wordt echter node gemist: de theorievorming ten aanzien van een aantal concrete beslissingen en activiteiten waarvoor de Public Relationsfunctionaris staat: hoe hij tot goede samenwerkingsformules met relevante anderen komt (superieuren, de pers, onderzoekers), hoe hij Public Relationsacties kan programmeren, de mediakeuze, het taalgebruik, etc. etc. Dergelijke thema's worden hoogstens aangeduid.

Hier wreekt zich het (mijns inziens valse) onderscheid dat de auteurs zien tussen 'methoden en technieken' enerzijds en 'de noodzakelijke analyse en fundamentele reflectie die de Public Relations-beoefening op behoorlijk niveau moeten brengen' anderzijds. Als de auteurs zeggen Public Relations van de theoretische kant te benaderen dan zetten ze zich daarmee af tegen 'de praktijk'. Zeker is fundamentele reflectie, los van methoden en technieken, gewenst. Maar (1) Public Relations als denkdiscipline kan natuurlijk ook de 'alledaagse praktijk' tot onderwerp hebben, zoals diverse boeken op het gebied van de reclameleer en de voorlichtingskunde kunnen illustreren en (2) het lijkt bijzonder gewenst dat de uitkomsten van de fundamentele reflectie niet in de lucht blijven hangen maar vastgeknoot worden juist aan die alledaagse beslissingen en activiteiten. Dan moet bestudeerd worden hoe dit zou kunnen.

Een laatste kanttekening betreft de defi-

nitie. Daarin is een normatief element opgenomen. Het gaat bij Public Relations om 'wederzijds begrip te verwerven door acceptabel, als maatschappelijk verantwoord herkenbaar gedrag'. Behalve de rekkelijkheid van het begrip 'maatschappelijk verantwoord' en de vraag wie hier het oordeel moet vellen is er bij een dergelijk criterium het probleem van het functionele. Wat schiet men er mee op het Public Relations-gebied uit te zuiveren en een deel ervan naar propaganda (of wat anders?) te verbannen? Zullen deze Public Relationsfunctionarissen beschaamd hun bordjes binnenhalen? Om de discussie over de condities voor verantwoorde

Public Relations te entameren zijn andere wegen dan definities mijns inziens meer geschikt. Juist het idee dat het, volgens de definitie, bij Public Relations dus om een 'maatschappelijk verantwoorde' beïnvloeding gaat, zou menig een wel eens van een kritische stellingname kunnen afhouden. Ten onrechte.

Resumerend: een informatief, prikkelend, bij vlagen zeer leesbaar geschreven, goed uitgegeven boek. De keerzijde: wat brokkelig en onuitgewerkt en met weinig praktische theorie.

Kees van Woerkum

H. Suer, MEEDOEN MET DE MEDIA, Educaboek, Tjeenk Willink/Noorduijn, Culmborg, 1980, 1ste druk, ISBN 877039, 131 bladzijden + vragen en opdrachten, Prijs f 15,50.

De eerste confrontatie met dit boek bracht al direct een groot vraagteken mee: wat is de bedoeling ervan, voor wie is het bestemd? Het boek bevat geen inleiding of verantwoording, vandaar dat een telefoontje met de uitgever helderheid kon verschaffen. Het blijkt een schoolboek te zijn, bestemd voor het vak "maatschappijleer" op HAVO/VWO-niveau. (Voor degenen die met onderwijsuitgaven vertrouwd zijn is de aanduiding "Educaboek" wellicht al voldoende, maar voor media-kundigen zal deze informatie niet overbodig zijn). Het boek bestaat uit 26 "hoofdstukken" (leesteksten) van 3 à 6 pagina's. Los bijgevoegd is een lijst met vragen en opdrachten per hoofdstuk, die de docent aan de leerling (bijvoorbeeld als huiswerk) kan meegeven.

Elk hoofdstuk behandelt een afgerond onderwerp over massacommunicatie, zoals: bewustwording door informatie, bewustzijnsindustrie, kranten, omroep, pulpbladen, hitparades, reclame en propaganda, etc.

Opvallend en jammer is dat hierbij het medium film volstrekt uit de boot valt. Een lerarenboek, of anderszins aanwijzingen voor de docent ontbreekt, en dat

lijkt mij een van de nadelen bij het gebruik. Per slot van rekening zal menig maatschappijleerleraar op dit moment in zijn opleiding weinig over het vak "massacommunicatie" of beter "communicatiewetenschap" hebben vernomen en derhalve zelf een aantal bronnen achter de hand moeten hebben om de vragen van de leerlingen te beantwoorden, resp. de opdrachten aan de leerlingen te beoordelen.

Een verwijzing naar handboeken (bv. De Nederlandse Krant, van Schneider en Hemels), tijdschriften (de Journalist) of diverse jaarverslagen zou op zijn plaats zijn geweest.

De taak om in enkele pagina's een duidelijk verhaal te maken over thema's zoals hiervoor al enkele genoemd zijn, is niet eenvoudig.

Niet alleen moet men kort zijn, maar ook mag de tekst niet te ingewikkeld zijn (ook hier de noodzaak van een goed geïnformeerde docent) en moet interessant genoeg zijn om de leerling te boeien. Over het algemeen is Suër daarin wel geslaagd, maar er blijven toch enkele vragen en bezwaren over. Zo wil Suër ons doen geloven dat er

eigenlijk alleen sprake is van "echte" (?) massacommunicatie als het gaat om grote oplagen en een groot publiek. En zelfs dan is het nog misleidend, omdat "communicatie" eigenlijk zou betekenen dat informatie wordt uitgewisseld, over en weer. Dit is één manier om (massa)communicatie te definiëren, en over het algemeen niet de meest bruikbare. En waarom iets wat geen "echte" massacommunicatie is, toch zo genoemd wordt, wordt onvoldoende uitgelegd.

Enkele tabellen in het hoofdstuk "kranten" zijn wat willekeurig opgenomen, want wat is de relevantie van een tabel met de betaalde oplagen van aangesloten kranten van enkele persbureaus en redactionele samenwerkingsverbanden? Overigens telt Suër maar zes landelijke dagbladen, en blijkt de illustratie op pag. 22 is Het Parool daar niet bij.

Het begrip "zuil" slaat volgens de auteur alleen op omroepverenigingen. Hij spreekt over "pulpbladen", maar gebruikt nergens het woord "boulevardpers".

Op pag. 73 wordt Teletekst verwisseld met Viewdata. Dat bij omroepverenigingen het grootste deel van de inkomsten uit de exploitatie van hun omroepblad en de ledencontributie weer opgaat aan de productie van de omroepgidsen, is op zich een juiste bewering. Maar welke leerling leidt daar uit af dat de gids-exploitatie doorgaans een ruim positief saldo oplevert dat de omroepverenigingen niet graag zouden missen?

Het in hoofdstuk 20 ("Kwaliteitsverbetering") gesuggereerde tweerichtingsverkeer tussen programmamakers en kijkers over kwaliteit van omroepprogramma's is beslist iets anders dan de twee-zijdige massacommunicatie, waar een van de opdrachten uit dit hoofdstuk over spreekt.

In het hoofdstuk over "de informatie-kloof" ("bij de televisie ontstond zelfs een soort crisis...''???), wordt het begrip "opinie leider" geïntroduceerd. Af-

gezien van het verkeerde kader, wordt het hier bepaaldelijk verkeerd gebruikt, nl. in de zin van de presentator of commentator als opinie leider. In feite behoren ze tot het zendercomplex, en zijn niet het intermediair dat de opinie leider in feite is.

Een gemiste kans zijn de gebruikte illustraties omdat ze te weinig functioneel (d.w.z. verhelderend, informerend) en zonder toelichting worden gebruikt.

Wie zal op een foto bij het hoofdstuk "omroep" met een vreemd geconstrueerde zendmast het REM-eiland herkennen? Wat doen foto's van minister van Agt en George Bush bij de tekst over "persbureaus"?

Bij het hoofdstuk "kijkonderzoek" wordt Wim Kan ter grootte van een halve pagina afgebeeld, kennelijk ter ere van het hoogste waarderingscijfer (8.8) door de NOS ooit geconstateerd. Een afbeelding van een pagina uit een "tv-dagboekje" en enkele tabelletjes met cijfers zouden hier beslist informatiever zijn geweest dan de foto van Kan, een of andere voetbalwedstrijd en een omroeporkest.

Irritant is de bij ieder hoofdstuk (dus 26 keer) terugkerende identieke paginagrote foto-collage, gedomineerd door europarlementarier Berkhouer, die kennelijk geen melk meer lust. Deze pagina's zouden betere en op het hoofdstuk betrekking hebbende illustraties verdienen.

Zo is er dus wel een en ander aan te merken op dit boekje. Of het motto: "Leren omgaan met de media kan helpen te voorzien wat er echt aan de hand is" met deze publicatie wordt waar gemaakt, zal naar mijn mening in belangrijke mate afhangen van de kennis en kwaliteit van de docent.

Is die in voldoende mate aanwezig dan zal hij Suërs boek beslist met succes kunnen gebruiken voor vruchtbare en leerrijke discussies over massacommunicatie.

Harry Manders

Mededeling

NEDERLANDSE STICHTING VOOR WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK INZAKE POLITIEK EN OPENBAAR BESTUUR

NESPOB-subsidieronde 1983

De Nederlandse Stichting voor wetenschappelijk onderzoek inzake Politiek en Openbaar Bestuur (NESPOB) is een qua geaardheid multidisciplinaire object-gerichte tweede geldstroom-organisatie in de sfeer van de Nederlandse organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO).

Sinds de instelling in 1980 heeft de Stichting een bewogen periode van opbouw en uitbouw doorgemaakt. Het aantal betrokken onderzoekers is vele malen verveelvoudigd en is de vijfhonderd reeds ruimschoots gepasseerd. Op de deelgebieden van het door de Stichting bestreken onderzoeksterrein is het aantal werkgemeenschappen aan een – bijna – verdubbeling toe van zes naar elf werkgemeenschappen. Dit geeft een duidelijke aanwijzing, dat uiteindelijk ook de organisatiegraad op het gebied van de maatschappijwetenschappen toeneemt en dat vanuit die hoek een toenemend beroep op de geldmiddelen in de tweede geldstroom kan worden verwacht.

In de ZWO-ramingen voor de komende jaren is voor de NESPOB voorzien in een geleidelijke groei van *f* 1,4 mln. voor 1983, via *f* 1,8 mln. in 1984, *f* 2,1 mln. in 1985, *f* 2,5 mln. in 1986, tot *f* 2,8 mln. in 1987.

Het door ZWO geboden perspectief moge er toe leiden, dat de onderzoekers op het terrein van politiek en openbaar bestuur zich *niet doen afschrikken* door sombere vooruitzichten, moeizame procedures en een langdurige behandelingsduur van subsidie-aanvragen. Voor de ontwikkeling van de maatschappijwetenschappen is een voortdurend en groeiend beroep op de tweede geldstroom wenselijk.

Een effectieve aanvraagdruk vanuit kwalitatief goede onderzoeksprojecten is

een wezenlijke bestaansreden voor de NESPOB.

Degenen die plannen voor nieuw onderzoek koesteren dienen zich te realiseren, dat (concept-)onderzoeksvorstellen c.q. subsidie-aanvragen vóór 1 maart 1983 ingediend moeten worden. Het verdient aanbeveling voorgenomen projecten veel éérder aan te melden met aanvraag van het standaard-aanvraagformulier en de NESPOB-richtlijnen voor de behandeling van subsidie-aanvragen. Het aanvraagformulier is voor de definitieve aanvraag, die uiterlijk 1 mei ingediend kan worden, voorgeschreven.

De bij de NESPOB ingebrachte onderzoeksvorstellen worden in de maanden maart en april beoordeeld in het verband van de NESPOB-werkgemeenschappen, die op verschillende deelgebieden functioneren. De werkgemeenschap bepaalt of een project ontvankelijk is voor behandeling in de door de subsidie-aanvrager(s) uitgekozen werkgemeenschap, bepaalt ook of een onderzoeksvorstel voldoende rijp is voor een zinvolle behandeling. Vanuit de werkgemeenschap kunnen adviezen voor verbetering worden gegeven, die leiden tot een adequate(r) aanvraag. Met inschakeling van anonieme specifieke deskundigen formuleert tenslotte de werkgemeenschapscommissie een oordeel en advies aan het NESPOB-bestuur tot aanbeveling bij het ZWO-bestuur.

Het NESPOB-bestuur bepaalt vóór eind juni welke aanvragen aanbevolen worden en stelt een primaire begroting van benodigde gelden op. Het gaat hierbij om een voorlopig oordeel waartegen in beroep kan worden gegaan. Afgezien van ingrijpende beroepskwesties, die hoogst zelden voor zullen komen, is het dan ook eind juni mogelijk een indicatie te geven over de honoreringskans van

een subsidie-aanvraag, overigens gegeven het richtbedrag voor het stichtingssubsidie dat ZWO tevoren bekend maakt.

Voor potentiële aanvragers is het zaak zo vroegtijdig mogelijk informatie in te winnen bij het NESPOB-secretariaat, waarbij de keuze van de te betrekken werkgemeenschap soms nader overleg vergt. De NESPOB kent de volgende werkgemeenschappen:

- Werkgemeenschap Bestuur en Beleid (WBB);
- Werkgemeenschap Internationale Betrekkingen en Vredes- en Conflict-onderzoek (WIB/VCO);
- Werkgemeenschap Methoden en Technieken (WMT);
- Werkgemeenschap Nederlandse Politiek (WNP);
- Werkgemeenschap Politieke Theorie (WPT);
- Werkgemeenschap Vergelijkende Politicologie (WVP);
- Werkgemeenschap Politieke Socialisatie en Politieke Vorming (WPS/PV);
- Werkgemeenschap Openbare Communicatie (WOC);
- Werkgemeenschap Parlementaire Geschiedenis van Nederland (WPG);
- Werkgemeenschap Staats- en Be-

stuursrecht (WSB);

● Werkgemeenschap Europese Integratie (WEI).

De laatste vijf werkgemeenschappen zijn nog niet formeel erkend door ZWO, maar volgens de ZWO-NESPOB-beoordelingsprocedure.

Ten aanzien van de Werkgemeenschap Openbare Communicatie (WOC) kan in het bijzonder vermeld worden, dat de werkgemeenschapscommissie (= bestuur) is samengesteld uit de volgende personen: prof. dr. J.G. Stappers (voorzitter, tevens deel uitmakend van de Beleidsadviesraad van de NESPOB), prof. dr. J.J. van Cuilenburg (beleidsmatig secretaris, tevens waarnemend bestuurslid van de NESPOB), dr. C.P.M. van der Haak, drs. ir. L.M. Henny, prof. dr. D. McQuail, drs. J. Oorburg en dr. T. Wentink.

Voor nadere informatie en het aanvragen van standaard-aanvraagformulieren, NESPOB-richtlijnen, het Jaarverslag 1981 en ook de Beleidsnota NESPOB 1981 is het secretariaatsadres: 'Sophiestaete', Koningin Sophiestraat 124, 2595 TM 's-GRAVENHAGE, telefoon (070) 824231.

SOMMATIE 83

Dit vijfde Sommatie-seminar vindt plaats in de Koningshof te Veldhoven op 23 - 24 - 25 maart 1983.

Het seminar, waarvan de voorlopige werktitel luidt

OVERREDING EN GEDRAG

onderzoek naar persuasieve communicatie,

is gewijd aan het onderzoek naar de invloeden van propaganda, voorlichting en reclame.

Het definitieve programma verschijnt in de loop van december. Aan abonnees op Massacommunicatie zal de folder separaat worden toegezonden.

Inhoud jaargang 10 1982

Artikelen

- Blom, J.C.H., *Openbare mening in vele gedaanten; Enkele voorbeelden uit de geschiedenis van Nederland in de 19e en 20e eeuw* (243)
- Bock, H. de, *Airlift across the Political Knowledge Gap* (90)
- Boone, L., *De communicatiekloven* (214)
- Bouwman, H., *Television audiences watch by the hour; Een overzicht van Gerbners opvattingen over Cultural Indicators* (7)
- Crone, C.F.A., *Sommatie 82: De Communicatiekloof, onvermijdelijk verschijnsel of oplosbaar probleem?* (70)
- Cuilenburg, J.J. van, *Media-pluriformiteit als ethisch vraagstuk* (42)
- Diemer, E., *Een verder reikende verantwoordelijkheid* (31)
- Einsiedel, E.F., *Agenda-setting and information gaps* (208)
- Epskamp, C.P., *Radio Nederland Training Centre en het Latijns-Amerikaans avontuur; Wat de regionale radio voor ontwikkeling kan betekenen* (201)
- Fabris, H.H., *Zögerndes Interesse für neue Medien in Österreich: Zur technologischen Entwicklung und staatlichen Politik* (170)
- Gustafsson, K.E., *Outlines of a Swedish Mass Media Policy of the 1980's* (177)
- Heuvel, J.H.J. van den, *Machtsverhoudingen in de internationale communicatie* (190)
- Jenni, E., *Die rechtlichen Grundlagen und die Bemühungen um eine Neuordnung im Bereiche der elektronischen Medien in der Schweiz* (148)
- Klaver, F., *Kabel en satelliet: Een juridisch kader voor beleidsbeslissingen* (101)
- Lange, B.P., *Ansätze zur politischen Gestaltung der Medienentwicklung in der Bundesrepublik Deutschland* (154)
- Levensbijzonderheden van Prof. Dr. E. Diemer (64)
- Meiden, A. van der, *Op zoek naar criteria voor zoekenden* (58)
- Muskens, G., *Kritiek van de massacultuur en inhoudsanalyse; Een methodologische beschouwing* (261)
- Noomen, G.W., *Internationale communicatie als ethisch vraagstuk* (50)
- Renckstorf, K., *Das Informationsangebot der Medien und die Informationserwartungen der Menschen; Zur Diskussion eines problematischen Verhältnisses* (250)
- Rutten, P.W.M., *Sommatie 82: De Communicatiekloof, onvermijdelijk verschijnsel of oplosbaar probleem?* (70)
- Scheffer, H.J., *De dagbladondernemer in de negentiende eeuw* (235)
- Tichenor, Ph.J., *Structure, Communication & Social Power; Evolution of the Knowledge Gap Hypothesis* (81)
- Tunstall, C.J., *A West European Media Superpower?* (139)
- Werkgroep Begrijpelijkheidsonderzoek, *Leesbaarheidsformules; Een overzichtsartikel* (115)

Speciale nummers

Dit jaar vierde MASSACOMMUNICATIE haar tienjarig bestaan. Dit jubileum werd gevierd met een speciaal nummer 4 dat als thema droeg: 'De ontwikkeling van de massamedia en het massamediebeleid in het licht van de techniek'. Vijf buitenlandse auteurs – Tunstall (139), Jenni (148), Lange (154), Fabris (170) en Gustafsson (177) – schreven voor MASSACOMMUNICATIE hierover hun inzichten en visies. Het zelfde thema kwam eveneens aan de orde op het symposium dat MASSACOMMUNICATIE en de ook jubilerende uitgeefster van dit tijdschrift de Stichting Onderzoek Massacommunicatie (SOM) organiseerden op 2 september 1982 in de RAI te Amsterdam.

Nummer 1 van deze jaargang werd geopend met een bijzonder artikel, teweten een advies aan de Stichting Onderzoek Massacommunicatie (SOM). Zeven professoren, die zich op enigerlei wijze met de massacommunicatie bezighouden – zijnde de heren Van den Ban, Brouwer, Diemer, Van den Heuvel, Van der Meiden, Stappers en McQuail – releveren in het artikel *Onderzoeksprioriteiten* (1) hun inzichten over waar in de toekomst de accenten met betrekking tot massacommunicatief onderzoek zouden moeten komen te liggen. Drs. W.A.J. Möller, die bij dit professoren-treffen aanwezig was, schreef het verslag.

Nummer 2 van deze tiende jaargang was in zijn geheel gewijd aan het symposium ter gelegenheid van het emeritaat van Prof. Dr. E. Diemer, oud-redactielid van MASSACOMMUNICATIE. Naast Diemer zelf (31) gaven ook Van Cuilenburg (42), Noomen (50) en Van der Meiden (58) hun beschouwing over het symposiumthema 'Journalistiek en Ethiek'.

Nummer 3 van deze jaargang was voor een belangrijk deel gewijd aan Sommatie 82. Crone en Rutten schreven wederom een verslag (70), terwijl Tichenor (81) en De Bock (90) toestemden in het afdrucken van hun symposiumbijdrage. In nummer 5 en 6 kwamen vervolgens nog aan de orde de symposiumbijdragen van Einsiedel (208), Boone (214) en Renckstorf (250)

In nummer 6 tenslotte werd met twee bijdragen aandacht besteed aan het afscheid van Dr. M. Schneider van de Universiteit van Amsterdam. Scheffer (235) en Bom (243) stemden toe in het afdrucken van hun afscheidsredes.

Boekbesprekingen

Andrén, G., Strands, H., *Mass Communications and Culture*, Stockholm 1981, (besproken door Harry Bouwman, p. 228)

Bakker, G.P., *Het hellende vlak, Radio-omroep in nazi-greep*, Alphen aan den Rijn, 1981, (besproken door Hans van den Heuvel, p. 230)

Dorsch, P.E., Teckentrup, K.H., (red.), *Buch und Lesen International, Berichte und Analysen zur Buchmarkt-Forschung*, 1981, (besproken door Johan van Halm, p. 131)

Greenberg, B.S. et al, *Life on Television, Content analysis of US TV drama*, Norwood, 1980, (besproken door Harry Bouwman, p. 129)

Hauwermeiren, P. van, *Leesbaar Nederlands: handleiding voor het begrijpelijk formuleren van schriftelijke informatie*, Malle, 1981, (besproken door Kees van Woerkum, p. 125)

Kabel, J.J.C., *Uitingsvrijheid en absolute beperkingen op handelsreclame*, Deventer, 1981, (besproken door P.J. Boon, p. 227)

Meiden, A. van der, Fauconnier, G., *Public Relations; profiel en professie; Inleiding in de theorievorming van Public Relations*, Leiden, 1982, (besproken door Kees van Woerkum, p. 277)

Peters, J.M., *Van woord naar beeld, De vertaling van romans in films*, Muiderberg, 1980, (besproken door Harry Manders, p. 135)

Rosengren, K.E., (ed.), *Advances in content analysis, Sage Annual Reviews of Communication Research, Vol. 9*, London, 1981, (besproken door Harry Bouwman, p. 127)

Schulz von Thun, F., 'Hoe bedoelt U?', *Een psychologische analyse van menselijke communicatie*, Groningen, 1982, (besproken door A. van der Meiden, p. 126)

Servaes, J., (red.), *Van ideologie tot macht, Doorlichting van de bewustzijnsindustrie in Vlaanderen 2*, Leuven, 1981, (besproken door Frans Crone, p. 124)

Suer, H., *Meedoen met de media*, Culemborg, 1980, (besproken door Harry Manders, p. 279)

Wilhoit, G.C., Bock, H. de, (eds.), *Mass Communication Review Yearbook, Volume 2*, 1981, (besproken door Henk Verhagen, p. 131)

Gegevens omtrent de auteurs

Dr. H.J. Scheffer studeerde economie in Rotterdam. Hij was 25 jaar werkzaam als journalist en vervolgens tot 1979 als secretaris van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad verbonden aan de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Zijn loopbaan als historicus begon hij met zijn boek 'In vorm gegoten; het Rotterdamsch Nieuwsblad in de negentiende eeuw'.

Dr. J.C.H. Blom is als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

Dr. K. Renckstorf is werkzaam bij het Hans Bredow Institut, Hamburg (West-Duitsland).

Dr. G. Muskens is socioloog met als specialisatie sociologie van de massacommunicatie. Hij is momenteel als wetenschappelijk onderzoeker werkzaam bij het Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (IVA) te Tilburg.